

Sovietinė nomenklatūra ir išskirtinis vartojimas: nuo privilegijų iki nelegalumo

Pasitelkus išskirtinio vartojimo sąvoką straipsnyje siekiama apibrėžti lietuvių nomenklatūros vartojimo sovietinėje sistemoje lauką, jį detalizuoti pateikiant atskirų privilegijų ir iš esmės tik nomenklatūrai prieinamų prekių ar paslaugų pavyzdžių, aptariant tų privilegijų mastą ir atskleidžiant tokio vartojimo reikšmę nomenklatūros statusui sovietinėje sistemoje. Šioje perspektyvoje parodomos dvi išskirtinio nomenklatūros vartojimo linijos. Vienoje jų nomenklatūros pavyzdys iliustruoja, kaip sovietinėje sistemoje valstybė struktūriškai įtvirtino socialinės hierarchijos ribas, skiriančias nomenklatūrą nuo nenomenklatūros. Šis struktūriškai nusistovėjęs barjeras griovė visus valdžios mėginimus kurti egalitarinę visuomenę, kas buvo deklaruojama oficialiajame diskurse. Antroji linija išryškina nemažai nomenklatūros daliai būdingą veikimo stilių – gebėjimą manevruoti ir turimų pareigų bei ryšių pagrindu plėsti savo vartojimą, tuo prisidedant prie šio veikimo būdo kaip siektino modelio sklaidos sovietinėje sistemoje.

ĮVADAS

Sovietinė nomenklatūra – vadovaujantys kadrai, sovietinis elitas, ano meto sprendimų priėmėjai, atsakingi už komunistų partijos politikos organizavimą ir turėję galią formuluoti įvairaus lygmens tikslus ir reikalavimus.

Tačiau ne tiek politinė galia, kiek viešai pastebimos galimybės socialinių santykių kontekste darė nomenklatūrą elitine sovietinės visuomenės grupe. Šis išskirtinumas pagrįstas privilegijomis ir didesniu vartojimu, ir šios ypatybės nubrėžia gana aiškias ribas tarp to, kas priklausė nomenklatūrai ir kas ne. Neatsitiktinai socialiniame-kultūriniame lauke pats nomenklatūros grupės išskyrimas susijęs su privilegijuotumo asociacijomis. 2003 m. balandžio mėn. Alytaus ir Druskininkų miestuose atliktos apklausos pateikėjai (nenomenklatūros atstovai) nurodė šią pirmo įspūdžio asociaciją, susijusią su nomenklatūra: „Jie nebuvo ypatingai išskirtini, tačiau turėjo tam tikrų privilegijų: specialias parduotuves, savas poliklinikas, kur buvo geresnė įranga, ligoninės“ (ministerijos valdininkai); „Privilegijų turėjo tik paties aukščiausio rango nomenklatūrininkai. Butai, baldai, poilsio namai, komandiruotės, ekskursijos į užsienį“ (buhalteris); „Be eilės gaudavo talonėlį deficitinei prekei, bilietą į geresnį koncertą, spektaklį ir t. t.“ (agronomas); „Gaudavo visas deficitines prekes su lengvatomis“ (vairuotojas); „Jie turėjo daug patogumų: tarnybiniai automobiliai, gyvenamasis plotas, sanatorijos, komandiruotės“ (inžinierius statybininkas); „Privilegijų buvo įvairiausių. Faktiškai jie gyveno kaip Vakarų Europoje“ (technikė); „Turėjo įvairių profilių privilegijų (maisto, drabužių, avalynės ir t. t.) parduotuvėse ir bazėse“ (gydytojas, dirbęs

vadovaujantį darbą). Žvelgiant antropologiškai, toji „mes ir jie“ (nomenklatūra ir kitos sovietinės visuomenės grupės) opozicija kaip socialinę tapatybę veikiantis veiksnys itin pastebima vartojimo lauke. Išskirtinis nomenklatūros vartojimas buvo *reikšmingasis kitas*, priešpriešinamas sovietiniams standartams ir deficito visuomenei (ypač vėlyvuju sovietmečiu), negalinčiai patenkinti tiek pagrindinių poreikių (būsto, kai kurių maisto prekių ir drabužių), tiek prabangos (remiantis jos sovietiniu vertinimu) prekių ir paslaugų poreikio.

Nomenklatūros statuso ir vartojimo galimybių aspektas šiame straipsnyje yra svarbiausias, juolab kad jis iliustruoja vėlyvojo sovietmečio visuomenei būdingą deficito kultūrą ir būdus spręsti iš esmės visose srityse pastebimą prekių, paslaugų ir žaliavų trūkumo klausimą. Pagrindinė šio straipsnio tezė – lietuvių nomenklatūra sovietmečiu buvo išskirtiniu vartojimu ir privilegijomis pasižyminti visuomenės grupė, kuriai buities ir veiklos sąlygas leido pagerinti tiek oficiali režimo parama, tiek nomenklatūrinių tarpusavio ryšių pagrindu plačiai veikę neformalus (nelegalūs) būdai. „Išskirtinio vartojimo“ sąvoka siekiama apibrėžti nomenklatūros vartojimo galimybių sovietinėje sistemoje lauką, jį detalizuoti pateikiant atskirų privilegijų ir iš esmės tik nomenklatūrai prieinamų prekių ar paslaugų pavyzdžių, parodant privilegijų mastą, atskleidžiant tokio vartojimo reikšmę nomenklatūros statusui sovietinėje sistemoje. Tokioje perspektyvoje atskleidžiamos dvi išskirtinio nomenklatūros vartojimo linijos. Vienoje jų nomenklatūros pavyzdys iliustruoja, kaip sovietinėje sistemoje valstybė įtvirtino ribas, skiriančias nomenklatūrą nuo nenomenklatūros. Šis struktūriškai nusistovėjęs barjeras griovė visus valdžios mėginimus kurti egalitarinę visuomenę, kaip buvo deklaruojama oficialiajame diskurse. Antroji linija išryškina nemažai nomenkla-

tūros daliai būdingą veikimo stilių – gebėjimą manevruoti, turimų pareigų ir ryšių pagrindu plėsti savo vartojimą, tuo prisidedant prie šio veikimo būdo kaip siektino modelio sklaidos sovietinėje sistemoje.

Atskleidžiant nomenklatūros vartojimo klausimą, svarbu metodologiškai apibrėžti nomenklatūrą kaip socialinį sovietinės visuomenės segmentą (grupę, terpę), konceptualizuoti išskirtinio vartojimo ir statuso sritį sovietinių standartų ir vartojimo lauke ir susieti nomenklatūrą su jos galimybėmis. Ši analizė remiasi rašant daktaro disertaciją „Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1970–1988 m.)“ rinktais duomenimis, vėliau užfiksuotais pastebėjimais, taip pat renkant papildomą informaciją straipsnio tema. Duomenys apima Lietuvos archyvuose surinktą medžiagą, interviu su atskirais sovietmečio liudininkais, atsiminimų medžiagą ir kitų tyrėjų pastebėjimus.

TEORINIS KONTEKSTAS

Tiriant sovietmetį, vartojimo aspektas padeda analizuoti nomenklatūros kaip prestižinės klasės susiformavimą. Esant prekių ir paslaugų deficitui, nomenklatūros nariams tai leido gerinti gyvenimo ir buities sąlygas. Vartojimo reiškinys aptariamas įvairiuose moksliniuose kontekstuose (pavyzdžiui, svarstant masinės vartojimo kultūros aspektus¹), o jo analizė, skirdama dėmesio socialinei stratifikacijai, padeda tirti ir atskirų visuomenės grupių santykius ir elgseną. Ko gero, šiame požiūryje didžiausias yra sociologo Torsteino Vebleno įnašas. Pasitelkęs „išskirtinio vartojimo“ ir „laisvalaikio klasės“ sąvokas, jis kalba apie aukštesnio socialinio statuso grupių išskirtinumą, įgyvendinamą vartojant geresnes prekes ir paslaugas². Anot jo, vartojami daiktai ir paslaugos padeda

nustatyti hierarchinius asmenų ir socialinių grupių ryšius. Antropologai Mary Douglas ir Baronas Isherwoodas teigia, kad daiktų (prekių) judėjimas pasitelkiant vartojimo ritualus formuoja socialinių ryšių tinklus³. Pierre'as Bourdieu vartojimą traktuoja kaip socialinę tvarką įtvirtinantį išteklių. Pasitelkęs skonio sąvoką kaip kultūrinį pasirinkimo modelį, P. Bourdieu mano, kad skonis padeda konkrečioms grupėms lokalizuotis ir įsitvirtinti visuomenės stratifikacijos sistemoje⁴. Skonis tampa svarbiu įrankiu tarp atskirų grupių brėžiant skirtingumo ir hierarchijos ribas. Išskirtinumą rodo ir mados aspektas. Anot G. Simello, mada, leisdama asmenims susitapatinti su tam tikrai grupei būdingais dėvėjimo bruožais, drauge brėždama vizualius tai grupei priklausančių ir nepriklausančių asmenų skirtumus, rodo socialinį atskirtumą⁵. Tokia dėvėjimo ar vartojimo reikšmė gali būti taikoma ir kitoms sritims – baldams, būsto interjerui, technikai ir pan. Kadangi daiktų vartojimą dažniausiai daro svarbų ne patys daiktai, o jų vartojimo padariniai (pavyzdžiui, socialinio statuso įtvirtinimas), pažymėtina, kad simbolinę reikšmę daiktai įgyja konkrečioje visuomenėje. Tų pačių daiktų vartojimas įvairiose visuomenėse gali būti suvokiamas nevienodai: vienur bus prestižinis, kitur – ne⁶.

Nagrinėjant socialistinių visuomenių gyvenimo būdo aspektus, regimas neatitikimas tarp oficialiai deklaruojamos ideologijos ir tikrovės. Komunistų partijos neigiamai žiūrėjo į tokius vartojimo kultūros elementus kaip mada ir stilius kaip neva būdingus kapitalistinėms visuomenėms, tačiau iš dalies juos toleravo⁷. Šis toleravimas išryškėjo Nikitos Chruščiovo „atšilimo“ laikotarpiu, kai Sovietų Sąjunga užmezgė glaudesnius ryšius su Vakarais, pradėjo puoselėti planus juos pavyti ir aplenkti. Tačiau valdžia parodė, kad mada neturi peržengti ribų, t. y. geriau likti nemadingam, negu persistengti⁸. Ma-

dos ir stiliaus kultūra buvo kontroliuojama, ji tapo planinės sistemos dalimi. Tai buvo būdinga tiek Sovietų Sąjungai, tiek kitoms socialistinėms šalims. Pavyzdžiui, Judd Stitzel, nagrinėdamas Vokietijos Demokratinės Respublikos vartojimo kultūrą, pažymėjo smarkų mados įsivyravimą⁹. Buvo svarbu parodyti, kad vartojimas socialistinėje valstybėje prilygsta kapitalistiniam. Panašus požiūris ryškėja ir lenkų žurnale „Moda“, kuriame tvirtinama, kad socializmas, kaip ir kiekviena kita epocha, sukūrė savitą stilių, atitinkantį šiuolaikinio gyvenimo reikalavimus¹⁰. Socialistinio gyvenimo kasdienybė, apimanti žmonių elgsenos įpročius, rengimąsi, namų interjerą ir kitus vartojimo aspektus, išlaikė glaudų ryšį su politine ir kultūrine socialistinio bloko santvarka. Valdžia buvo labiau linkusi puoselėti masinį, o ne išskirtinį vartojimą žyminčius mados ir stiliaus produktus. Tekstilės gaminiai, gyvenamieji namai ir jų interjeras, baldai, madų žurnaluose demonstruojamas aprangos stilius, laisvalaikio leidimo būdai pasižymėjo vienodumu, kuris iliustravo įsivyraujantį socialistinį standartą, vartojimą labiau siejantį su statistiniais rodikliais negu su prekių ir paslaugų įvairove ir skirtingumu. Kasdienybės estetiką sovietmečiu nagrinėjęs J. Gerchukas pažymėjo, kad socialistinį stilių nuolat veikė socialistinių šalių keitimasis vartojamomis prekėmis ar jų formomis¹¹. Importas ar perimamos gamybos technologijos lėmė Čekoslovakijos baldų ir stiklo, lenkiškų pramonės prekių dizaino, Rytų Europos šalių namų statybos konstrukcijų technologijų, Rytų Vokietijos plastiko gamybos technologijų kaip pageidaujamų standartų sklaidą socialistinėse šalyse. Socialistinis gyvenimo būdas nebuvo vienodas visose socialistinėse šalyse. Sovietinės vartojimo normos buvo griežtesnės už Lenkijos ar Čekoslovakijos, kur vartojimo atvejai neretai prieštaravo socialistiniams standartams¹².

Vis dėlto ir socialistinėje visuomenėje buvo gausu išskirtinumo atvejų. Pirmiausia tai sietina su deficitinių ar vakarietišku prekių (paslaugų) įsigijimu, Vakarų vartojimo elgsenos mėgdžiojimu. Deficitą lėmė planinės ekonomikos trūkumai, nesugebėjimas užtikrinti vartotojų poreikių organizuojant prekių gamybą ir paskirstymą, tačiau atskirose visuomenės grupėse ši problema buvo sėkmingai sprendžiama. Tokią galimybę turėjo asmenys, dalyvaujantys išteklių skirstyme ir prekių gamyboje, nors geresnių galimybių galėdavo susikurti ir šešėlinės ekonomikos dalyviai, taip pat tie, kurie gebėjo pasinaudoti turimais ryšiais („blatu“) (pavyzdžiui, spekuliantai)¹³.

Buvimas valdžioje lėmė iš dalies įteisintą išskirtinio vartojimo galimybę. Paneigdami teiginius, esą socialistinės visuomenės buvo beklasės, nemažai jas tiriančių autorių kalba apie ryškią šių šalių visuomenių stratifikaciją, kurios viršuje atsiduria partinės ir vykdomosios valdžios elitas. Buvęs Jugoslavijos komunistų partijos veikėjas Milovanas Djilasas, išskirdamas „naująją klasę“¹⁴, parodė valdžioje esančių asmenų grupės uždaramą ir išskirtinumą, darantį šiuos asmenis panašesnius į vakariečių tipo elitą nei į proletariato interesus ginančią politinę jėgą. Panašiai Michailas Voslenskis nagrinėdamas Sovietų Sąjungos valdžios bruožus išskyrė pagrindinę sovietinio elito grupę – nomenklatūrą¹⁵. Savo vartojimu ji viršijo ir kitų visuomenės grupių vartojimą, ir patiems valdžios atstovams oficialiai leidžiamą vartojimo lygį, nors proletariato interesams atstovaujančio sovietinio elito privilegijos buvo iš dalies paslėptos. Pavyzdžiui, kad nebūtų nusizengta ideologijai, nomenklatūros vilos buvo ne konkrečių asmenų nuosavybė, o visuomeninis turtas¹⁶. Panašiai būdavo naudojamosi ir kitomis privilegijomis – transportu, kelionėmis¹⁷.

Šalia įteisintų privilegijų papildomų ekonominių galimybių nomenklatūrai teikė

naudojimasis tarnybine padėtimi. Katerina Verdery, nagrinėdama Rumunijos atvejį, pažymėjo, kad dažniausiai buvo einama prie išteklių kaupimo, o ne racionalaus paskirstymo¹⁸. Paminėtinas dar vienas svarbus būdas, leidęs tuometinei valdžiai pasigerinti ekonomines sąlygas. Tai iš esmės visose socialistinėse šalyse įsivyravęs kyšininkavimas, kuris apėmė tiek biurokratiją, tiek atsakingus gamybinės srities asmenis¹⁹. Taip įvertinus nomenklatūros galimybes galima aptarti jos gerovę, kuri plačiai visuomenei buvo neprieinama.

NOMENKLATŪROS SPECIFIKA VĖLYVAJAME SOVIETMETYJE

Ideologiniame sovietinės sistemos diskurse atstovų nomenklatūra pirmiausia buvo suvokiama kaip organizacijų valdymo forma. „Kadrų nomenklatūra partiniams komitetams tapo tokia organizacine darbo su kadrais forma, kuri suteikia šiems komitetams galimybę parinkti, paskirstyti ir auklėti tam tikrą darbuotojų ratą.“²⁰ Toks apibūdinimas rodo, kad nomenklatūros susiformavimą lėmė ideologinio ir organizacinio darbo specialistų, kuriuos būtų galima kontroliuoti, poreikis. Asmenys, įtraukti į nomenklatūros sąrašus, deklaruojantys lojalumą ir ištikimybę sovietinei santvarkai, turėjo imtis atsakomybės įgyvendinti deklaratyvią politiką. Rekomendaciniu būdu partijos atrinkti nomenklatūros darbuotojai sudarė iš įvairių nomenklatūros lygmenų formuojamą piramidę. Sovietų Sąjungos komunistų partijos Centro komitetas, Lietuvos komunistų partijos Centro komitetas, partijos miestų ir rajonų komitetai pagal savo kompetenciją sudarydavo ir nuolat tikrindavo vadovaujančių respublikos kadro sąrašus. Kadangi pati nomenklatūros sąvoka šioje atrankos sistemoje reiškė partijos prižiūrimus vado-

vaujančių kadrų sąrašus, galima juos trumpai apibūdinti. Svarbiausia buvo pagrindinė LKP CK nomenklatūra, kuri savo ruožtu skaidėsi į atskiras LKP CK biuro, LKP CK sekretoriato ir LKP CK skyrių nomenklatūras. Atskirais laikotarpiais šie sąrašai kito, į juos buvo įtraukiamos ar iš jų išbraukiamos atskiros pareigybės, tačiau sąrašų sudarymo principai keitėsi mažai.

LKP CK biuro nomenklatūra iš esmės sutapo su atitinkamomis SSKP CK pagrindinės nomenklatūros sąrašuose esančių respublikos kadrų pareigybėmis ir apėmė per 30 Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos pareigūnų – 5 LKP CK sekretorių, LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininko, LSSR Ministrų Tarybos pirmininko ir jo pavaduotojų, Liaudies kontrolės komiteto, Profsąjungų tarybos, Plano komiteto, LSSR KGB pirmininkų (vėliau įtrauktas ir pastarojo komiteto pavaduotojas), Aukščiausiojo Teismo pirmininko, Lietuvos Lenino komunistinės jaunimo sąjungos pirmojo sekretoriaus, LSSR ministrų, 3 partinių dienraščių redaktorių, LSSR mokslų akademijos prezidento, Vilniaus valstybinio universiteto rektoriaus, Statistikos valdybos pirmininko, Valstybinio banko valdytojo, Jūrų laivininkystės viršininko ir prokuroro pareigybes²¹. Be to, LKP CK biuro nomenklatūrai priklausė ir SSRS įskaitinėje nomenklatūroje esančios LKP CK padalinių vadovų, Aukštosios partinės mokyklos direktoriaus, LKP Vilniaus miesto komiteto pirmojo sekretoriaus, respublikinių valdybų ir komitetų vadovų, CK leidyklos direktoriaus, „Tiesos“ korespondento JAV, Rašytojų sąjungos valdybos pirmininko, „Sigmos“ direktoriaus, 3 LSSR KGB pirmininko pavaduotojų ir SDAALR pirmininko pareigybės (1972 m. – 63, 1977 m. – 72 asmenys). Nors ir neįėjo į SSKP CK nomenklatūrą, LKP CK biuro nomenklatūrai priklausė ir daugiau pareigybių: vidurinės grandies LKP CK

skyrių darbuotojai (1980 m. duomenimis, šią grandį sudarė 5 skyrių vedėjai, 9 skyrių vedėjų pavaduotojai, 4 LKP CK sekretorių padėjėjai ir 7 sektorių vedėjai²²), partijos rajonų ir miestų komitetų sekretoriai, LSSR AT ir LSSR MT aparato vadovai, vykdomųjų komitetų pirmininkai, didelių įmonių ir organizacijų vadovai, leidyklų direktoriai, komitetų ir valdybų pirmininkų pavaduotojai ir dar keli vadovai²³.

LKP CK sekretoriato nomenklatūrai priklausė visi kiti 115 LKP CK ir Politinio švietimo namų žemutinės grandies darbuotojų. Šalia pagrindinės LKP CK nomenklatūros buvo įskaitinė rezervinė nomenklatūra, apimanti kitus leidyklų, įvairių kitų institucijų padalinių vadovus, vidutinio dydžio įmonių ir organizacijų, įvairių miestų ir rajonų žinybų vadovus ir pan. Įskaitinė rezervinė nomenklatūra leido kontroliuoti vadovaujančių kadrų judėjimą ir, turėdama papildomos informacijos, – planuoti jų karjerą ir tinkamumą eiti aukštesnes pareigas. Atitinkamai partijos miestų ir rajonų komitetų nomenklatūros sąrašuose buvo svarbesnių veikiančių įmonių, organizacijų ar institucijų vadovai, jų pavaduotojai, padalinių vadovai ir pirminių partinių organizacijų sekretoriai.

Kaip matyti, sudarant nomenklatūros sąrašus atsirasdavo ir tam tikro įvairovės lygmens dubliavimo, t. y. nemažai dalių asmenų būti įtraukti į atitinkamus sąrašus reikėjo kelių šalių sutarimo. Pavyzdžiui, dėl svarbesnių respublikos vadovų, kurie įėjo ir į pagrindinės SSKP CK nomenklatūros, ir į LKP CK biuro nomenklatūros sąrašus, pareigybių nuomones derino ir respublikos valdžia, ir SSKP CK pareigūnai. Lygiai taip buvo svarstant miestų ir rajonų vadovaujančių kadrų kandidatūras – čia nuomones derino partijos rajonų ir miestų komitetai ir atitinkamas sritis kuruojantys LKP CK skyriai.

Per kelis dešimtmečius pastebima nomenklatūros kadrų plėtimosi ir sąrašų papildymo naujomis pareigybėmis tendencija liudija didėjančią partinių organų įtaką valdymui. Ilgesni nomenklatūros sąrašai reiškė, kad formaliai partinė struktūra pajungė kone visus vadovaujančius respublikos asmenis, kartais ir specialistus, ir tuo ne tik nulėmė jų priklausymą komunistų partijai, bet ir įtraukė į ideologinę politinę sovietinės sistemos konjunktūrą. Kaip pažymėjo tuometis LSSR rašytojų sąjungos vadovas, daugelyje sričių aktyvesni ir vadovaujamas pareigas sovietmečiu siekiantys gauti specialistai įtraukimą į partines struktūras ir tolesnį dalyvavimą sistemoje suvokė ne kaip sąmoningą siekį dalyvauti partinėje veikloje, o pirmiausia kaip norą turėti galimybę aktyviai veikti²⁴. Panašius argumentus (išsaugoti savo veiklos galimybes) minėjo ir daugelis kitų pateikėjų. Kita vertus, tai lėmė, kad jie buvo pajungti nomenklatūros sistemai, o tai, kaip vėliau pamatysime, kūrė mažesnę ar didesnę jų tapatinimąsi su pačia sistema.

Kadangi nomenklatūros sistemą sudarantys darbuotojai pereidavo komunistų partijos atranką ir dažniausiai išlikdavo nomenklatūros sąrašuose iki karjeros pabaigos, apie sovietinę nomenklatūrą galima kalbėti kaip apie gana uždara žmonių grupę, pasižymėjusią išskirtinėmis galimybėmis ir privilegijomis²⁵. Formaliai žvelgiant, nomenklatūrininkų bendrumas pirmiausia rėmėsi bendra karjeros planavimo ir siekimo sistema, o kartu ir bendru dalyvavimu valstybės aparato valdyme. Josifo Stalino laikais sukurtas aukščiausias partinės valdžios ir biurokratijos sluoksnis, kuris įkūnijo to meto santvarkos partinės kontrolės ir administracinio valdymo konjunktūrą, postalininiu laikotarpiu tapo pagrindiniu sovietinės sistemos stabilumą užtikrinančiu įrankiu. Kiekvienas svarbesnis partinės ir administracinės valdžios postas reiškė ir buvimą

nomenklatūroje, o ši garantavo tų asmenų lojalumą komunistų partijai ir ideologijai. Buvęs LKP CK Organizacinio partinio darbo skyriaus vedėjas Vladas Būtėnas, kuris buvo puikiai susipažinęs su visais kadrų atrankos niuansais, atsiminimuose minėjo, kad „komunistų partija su niekuo nesidalijo teise reikiamose vietose matyti patikimus kadrus“²⁶. Partijos ir nomenklatūros ryšys buvo labai glaudus, į kadrų nomenklatūrą įrašyti asmenys privalėjo būti partijos nariai. Ši nuostata turėjo padėti komunistų partijai užsitikrinti kuo didesnę įvairių sričių kontrolę, todėl dalies nomenklatūros atstovų – partijos funkcionierių – karjera rėmėsi partine linija (CK, partijos miestų ir rajonų komitetai). Kartu partijai buvo svarbu užtikrinti visų pagrindinių postų asmenų politinį lojalumą. Nomenklatūros sistema apėmė ne tik partinę nomenklatūrą, bet ir vykdomosios gamybinės (vykdomieji komitetai, įmonių, gamyklų direktoriai, vyr. inžinieriai) ar mokslinės kultūrinės sistemos (švietimo ir kultūros įstaigų vadovai) dalis. Šių sričių atstovams siekiant tolesnės karjeros partiškumas buvo pagrindinis reikalavimas. Tačiau vien įstojimas į komunistų partiją negarantavo, kad automatiškai pateksi į nomenklatūrą. Pateikėjai pabrėžia, kad vykdomosios srities nomenklatūrai gebėjimas gerai ir organizuotai dirbti buvo svarbesnis už partiškumą: „Man buvo sudarytos karjeros galimybės, nes jau buvau darbe pasižymėjęs.“²⁷ Taigi partinė priklausomybė buvo svarbus, bet ne vienintelis atrankos veiksnys. Partinei nomenklatūrai šis aspektas buvo esminis, o techninei nomenklatūrai, vykdančiai praktinius uždavinius (planus), svarbiausia sąlyga buvo kvalifikacija, kruopštus darbas ir gebėjimas susikurti ryšius. Specialistams priklausymas partijai buvo asmeninės strategijos dalis siekiant patekti į įmonės vadovo ar kitą kadrų nomenklatūros postą.

Svarbu paminėti, kad nomenklatūrinis postas pirmiausia reiškė stabilumą. Netgi netinkamos kvalifikacijos žmonės, atsidūrę nomenklatūros sistemoje, nebūdavo automatiškai iš jos pašalinami. Norint patekti į nomenklatūrą, reikėjo įveikti įvairius filtrus, tačiau šios aplinkos asmenims, netgi pakliuvusiems į aukštesniosios valdžios nemalonę (išskyrus pavienius atvejus), būdavo garantuojama karjeros galimybė arba bent jau kitos nomenklatūrinės pareigos. Kaip pavyzdį galima pateikti Algirdo Ferenso, buvusio LKP CK sekretoriaus, atvejį. Išprašytas iš sekretoriaus pareigų, jis gavo LSSR profesinių sąjungų tarybos pirmininko postą, išsaugojo vietą CK biure ir išliko gana įtakingas visuomenėje²⁸. Ideologiškai tinkamiems asmenims, neturintiems kompetencijos dirbti atsakingo darbo, būdavo surandamos kitos pareigos: „Stengdavomės paspausti, kad pats nekompetentingas žmogus atsistatydintų. Jei pensinio amžiaus buvo, stengdavomės jam greičiau personalinę pensiją skirti arba į gamyklą partijos sekretoriumi išsiųsti.“²⁹

Apibendrinant galima pasakyti, kad kadrodų nomenklatūra formavosi ne vien kaip partinių struktūrų interesas turėti patikimų darbuotojų vadovaujamose ar kitose pagrindinėse pareigybėse, užtikrinti nuolatinį jų ugdymą ir lojalumą, tačiau ir kaip pačios nomenklatūros struktūros gebėjimas save palaikyti, produkuoti ir ginti, įgyjama tapatybe suvokiant, kas yra *savi*, užtikrinant jų išsilaikymą struktūroje.

Savęs testinumo savybė lemia, kad nomenklatūra tampa reiškiniu, kur kas platesniu nei kadrodų valdymo forma ar nomenklatūrinių darbuotojų sąrašas. Galima teigti, kad ilgainiui ji tapo socialiniu sluoksniu, siejančiu esamus ir buvusius nomenklatūros darbuotojus, jų šeimas ir kitus privilegiuotos padėties asmenis. Atskirus nomenklatūros ratus siejo specifinis bendravimo stilius – tam tikri socialiniai ritualai, kaimynystė,

laisvalaikio pomėgiai ir net šeimų bendravimas. Toks socialinių ryšių modelis kartojosi visoje nomenklatūros aplinkoje, o kartu lėmė atskirų normų ir vertybių įtvirtinimą ar sklaidą. Dažnu jų elementu tapo orientavimasis į vadinamąjį gerą skonį, madingumą ir kitiems neprieinamą vartojimą. Ypač išskirtini šie privatus nomenklatūrinių bendravimo ritualai: medžioklė ir žvejyba, dalyvavimas viešose šventėse, kaimynų ir šeimų bendravimas.

Medžioklė ir žvejyba – pačios būdingiausios atskirų nomenklatūros grupių laisvalaikio leidimo formos. Medžioklė buvo populiari tiek tarp aukščiausio rango pareigūnų, kurie neretai pamedžioti kviesdavo ir „aukštus svečius“ iš Maskvos ar kitų respublikų, tiek tarp atskirų žemesnio rango atstovų. Tokias medžioklės tradicijas patvirtina tiek atsiminimai, tiek tyrime dalyvavę pateikėjai. Pavyzdžiui, įvairiuose nomenklatūrinių atsiminimuose yra medžioklės nuotraukų, kuriose pozuoja LKP CK sekretoriai, LSSR MT vadovai, atskiri LKP CK skyrių vedėjai ar LSSR ministrai.

Formaliai buvo medžiojama ir žvejojama tapus miestuose ir rajonuose įsteigtų Medžioklės ir Žvejybos draugijų būrelių, kurie sudarydavo sutartis su Gamtos apsaugos komitetu prie LSSR MT dėl leistinų plotų ir kitų sąlygų, nariais³⁰. Medžiodavo respublikos aukščiausiosios nomenklatūros, ministerijų ir jai priklausančių žinybų pareigūnų grupės, rajonų valdžia ir jos kuruojamų organizacijų vadovai. Svarbu paminėti, kad medžiotojų būreliai paprastai atitikdavo socialinių tinklų išsidėstymą. Atskirai medžiodavo aukščiausioji nomenklatūros vadovybė, atskirai, pagal sritis, buvo formuojami pramonininkų, agrarininkų ir kitų valdžios atstovų būreliai. Pavyzdžiui, agrarininkams priklausęs pateikėjas prisiminė, kad susiklostydavo netgi atskiri lygiagretūs ar skirtingo lygmens agrarininkų būreliai³¹. Todėl medžioklė buvo

kur kas daugiau nei vien nomenklatūrininkų pomėgis. Tai jų santykius susiejantis į visumą neformalaus bendravimo ritualas, kartais reiškiantis ir įėjimą į nomenklatūrininkų būrį. Medžioklės bičiuliai paprastai būdavo tie patys, nors neretai ritualai turėjo savotišką inicijavimo prasmę. Gavę atsakingą postą CK, kai kurie darbuotojai būdavo kviečiami į medžioklę, kur buvo savotiškai kolegų tikrinami. Pavyzdžiui, Vytautas Astrauskas atsiminimų knygoje teigia, kad, vos atėjus dirbti į CK, vadovai pavedė jam suorganizuoti pirmąją medžioklę. Po pavykusios medžioklės jis buvęs pagirtas paties LKP CK pirmojo sekretoriaus: „A. Sniečkus viešai pareiškė, kad naujasis CK skyriaus vedėjas Astrauskas organizavo sėkmingą medžioklę ir dabar štai visi skanaujame žvėrieną. Man tai buvo puiki reklama kaip Prekybos ir buitinio aptarnavimo skyriaus vedėjui.“³² V. Astrauskas prisimena, kad neformalus bendravimas medžiojant buvo patogus norint aptarti darbo reikalus ir priimti reikiamus sprendimus, pasidalyti nuomonėmis apie vieną ar kitą įvykį arba asmenį³³. Kai kurie pateikėjai tvirtino patys nedalyvaudavę medžioklėse, nes tai jiems buvę nepriimtina, tačiau pripažino, kad kitiems tai buvęs veiksmingas būdas prieiti arčiau prie valdžios. Medžiokle grįsti santykiai turėjo įtakos ir tolesniam jų dalyvių prielankumui vienas kitam (antai vienas pateikėjas tvirtino, kad Petras Griškevičius darbe daugiau leido Lionginui Šepečiui, nes jie buvo medžioklės draugai, be to, P. Griškevičius jautėsi skolingas, nes netyčia medžioklėje buvo lengvai sužeidęs L. Šepetį), karjerai, padėjo aptarti trūkstamus išteklius.

Panašus buvo ir žvejybos ritualas. Žvejybą dažniau rinkdavosi vidurinio rango pareigūnai. Žūklautojų būreliai buvo ne tokie prestižiniai, tačiau nereti. Galimybė prieiti prie žuvingesnių ežerų, draustinių, tvenkinių naudojantis turimomis pažintimis

buvo gana paplitęs reiškinys. Pavyzdžiui, Alytuje gyvenantys pateikėjai prisiminė, kad pažintis su Žuvinto rezervato vadovybe suteikė jiems galimybę nuolat žvejoti kitiems iš esmės neprieinamoje vietoje. Žuvinto rezervatą atsiminimuose prisiminė ir buvęs statybos ministras Romualdas Sakalauskas. Jis rašė, kad, pasinaudodamas savo pavaldinio (statybos tresto vadovo) pažintimi su rezervato vadovu, keletą kartų buvo nuvykęs ten su svečiais. Tokių situacijų pasitaikydavo nemažai.

Vaišinimas ir vaišinimasis. Atsiminimų medžiaga patvirtina alkoholio vartojimą sovietmečiu buvus svarbų ne vien plačiosios visuomenės, bet ir nomenklatūros ritualą. Alkoholio vartojimas reiškė savotišką sovietinėje sistemoje susiformavusį socialinį solidarumą – alkoholis tapo priemone, suburiančia ne vien savo poveikiu (neva atpalaiduojančiu), bet ir pačiu išgėrimo gestu: „Jei drauge geri, vadinasi, esi savas.“ Paminėdami atskirus pavyzdžius, pateikėjai sakė, kad tinkamai pavaišinant neretai buvo galima išspręsti išteklių paskirstymo ar karjeros problemas. Priimtų sprendimų „aplaisymas“, draugystės sutvirtinimas alkoholiu buvo neatsiejama sovietinės biurokratinės kultūros dalis: „Tada alkoholio vaidmuo buvo labai didelis. Negeriantį nuo kolūkio pirmininko iki raikomo sekretoriaus buvo sunku rasti.“³⁴

Vieši šventiniai renginiai. Lankymasis teatruose, spektaklių premjerose, dalyvavimas parodų atidarymuose buvo nomenklatūrai būdingas reiškinys. Esant bilietų stygiui, aukštos pareigos padėdavo nomenklatūrininkams gauti bilietų sau, savo šeimos nariams ir draugams. Renginiuose valdžios atstovai paprastai sėdėdavo geriausiose vietose, per pertraukas vaišindavosi atskiruose bufetuose ar kabinetuose (pavyzdžiui, Vilniaus koncertų ir sporto rūmuose). Be to, dalyvaujant renginiuose buvo galima parodyti

domėjimąsi menu, išmanymą ir gerą skonį, moterims – dailią aprangą³⁵.

Kaimynystė – dar vienas svarbus nomenklatūrininkų bendrumą sutvirtinantis veiksnys. Iš esmės kiekvieno miesto ar rajono prestižinėse vietose būdavo statomi specialūs gyvenamieji namai, kuriuose butus gaudavo nomenklatūrininkai. Aukščiausio rango pareigūnai buvo apgyvendinti Turniškėse, nemažai LKP CK darbuotojų gyveno K. Donelaičio ir Akmenų gatvėse. Vilniuje gyvenantis pateikėjas prisimena, kad tarp nomenklatūrininkų populiarūs buvo Antakalnio ir Žvėryno rajonai. Renkant šiam darbui medžiagą, pastebėta, kad dauguma pateikėjų, kurie sovietmečiu buvo susiję darbo ryšiais, iki šiol gyvena netoliese (Vilniaus centre, Žvėryne arba Antakalnyje), nemažai žino vienas apie kitą ir kaimyniškai bendrauja. Toks kaimynų bendravimas paveldėtas iš sovietmečio, kai užsimezgė glaudesnė tarpusavio ryšiai. Panašiai buvo išsidėsčiusios ir daugumos kitų nomenklatūrininkų gyvenamosios vietos.

Šeimų bendravimas – pati stabiliausia sąsaja, nes nomenklatūrininkai suformuodavo gana tvirtus asmeninius ryšius, paremtus šeimos tradicijomis, rūpinimusi vaikais ir vienu kitiems padėjimu. Bendravimas šeimomis buvo būdingas įvairaus rango nomenklatūros darbuotojams. Pavyzdžiui, Goda Ferensienė prisimena, kad vyras artimai draugavo su V. Astrausku (A. Ferensas buvo LKP CK sekretorius, o V. Astrauskas – LKP CK skyriaus vedėjas), dalyvavo įvairiose šeimos šventėse, net vestuvėse³⁶.

Šeimų aplinka rodo, kad apie nomenklatūrininkų kaip socialinės grupės (klasės) reiškinį būtina kalbėti į šią grupę įtraukiant ne vien pačius nomenklatūros atstovus, bet ir jų šeimas, artimiausius draugus, kurie pasinaudodavo bičiulių teikiamomis privilegijomis. Ypač tai pasakytina apie nomenklatūrininkų vaikus. Buvusio ilga-

mečio ministro sūnus prisimena vaikystėje bendravęs su pačių aukščiausių pareigūnų vaikais, lankydavęsis pas juos Turniškėse, Nidoje ir Palangoje kartu leisdavęs vasaras, kartu keliaudavęs po Sovietų Sąjungą. Toks laisvalaikio leidimas irgi būdavo privilegijuotas: Turniškėse jie žaisdavo uždaram ratui prieinamuose teniso kortuose, vasarą ilsėdavosi prestižinėse vilose, kelionėje juos kaip „svarbių“ tėvų vaikus „Karpatuose“ pasitiko autobusiukas.

Kitas pateikėjas, kurio šeima nomenklatūrai nepriklausė, bet buvo iš artimos jai aplinkos, mini, kad nomenklatūrininkų vaikai, išsiskirdami laisvalaikio leidimo būdu, sudarydavo tam tikras prestižines jaunimo grupes, į kurias buvo lygiuojamasi, stengiamasi į jas patekti. Kita vertus, šių vaikų tėvai siekė, kad jų atžalos bendrautų su tinkamais draugais. Tas pats pateikėjas prisimena: „Mano draugas eidavo pas draugus į Turniškės. Ten būdavo saugoma teritorija, pirtys suomiškos, kitų gerų dalykų.“³⁷ Tokių šeimų vaikų tarpusavio santykius lėmė ir gyvenamoji teritorija, pagal gyvenamąją vietą pasirinkta mokykla. Kaip jau minėta, Vilniaus centras, Žvėrynas ir Antakalnis buvo populiarūs tarp atsakingų pareigūnų gyvenamieji rajonai, prestižiškiausios Vilniuje buvo Salomėjos Nėries, 22-oji ir 23-ioji vidurinės mokyklos. Tiesioginis tėvų bendravimas, mokyklos ir kiemo aplinka lėmė, kad jaunuoliai užmegzdavo gana glaudžius tarpusavio santykius, sutvirtinančius socialinį nomenklatūrininkų aplinkos bendrumą.

Akivaizdu, kad socialiniai ryšiai padėjo formuotis gana stabiliai nomenklatūrininkų aplinkai, sustiprino jos narių išipareigojimus vienas kitam, tarpusavio pasitikėjimą, o tai darė tiesioginę įtaką ir vartojimo galimybėms.

NOMENKLATŪRA IR PRIVILEGIJŲ SISTEMA

Veikiausiai N. Chruščiovo valdymo metu išryškėjo dvi tendencijos, kurios turėjo įtakos nomenklatūros kaip išskirtinės grupės statusui. Pirma, pasibaigus stalininei epochai, kuri pasižymėjo nuolatinio mobilizavimusi ir aiškaus lyderio valios sprendimais, neleidžiančiais saugiai jaustis nė vienam partinės ar vykdomosios valdžios atstovui, sistema pradėjo formuoti platesnį valdantįjį sluoksnį ir stiprinti jo įtaką per kadrų nomenklatūros sistemą, į ją įtraukdama vadovaujančius tiek partinės, tiek vykdomosios valdžios kadrus. Savotiškai net pats N. Chruščiovo nušalinimas nuo valdžios reiškė nomenklatūros sustiprėjimą, nes nuolatinis neadekvatus SSKP CK generalinio sekretoriaus aktyvumas ir voliuntaristinis elgesys³⁸ erzino aukštus pareigūnus, kurie siekė įtvirtinti nomenklatūrinės struktūros *status quo*. Leonido Brežnevo valdymas laikytinas savotišku nomenklatūros sluoksnių socialinės sutarties, palaikančios nusistovėjusius biurokratinis įpročius, kasdienybės rutiną ir panašaus tipo nomenklatūros atstovų formavimąsi, galiojimo laikotarpiu. Lietuvoje vyko panašūs procesai. Galima sakyti, kad Antanas Sniečkus, nors buvo labiau stalininio tipo vadovas, prisitaikė prie aplinkybių, o jį pakeitęs P. Griškevičius visiškai atitiko brežnevinio partokratinio stiliaus vadovą. Akivaizdu, kad nomenklatūros sluoksnio įsitvirtinimas, jo stabilumas ir biurokratijos surutininimas formavo sąlygas minėti „mes ir jie“ atskirčiai, kurią palaikė ir tuometinė valdžios aparato struktūra, ir privatūs nomenklatūros ryšiai.

Antra, pažymėtina, kad šeštajame–septintajame dešimtmetyje aiškiai didėjo visuomenės vartojimo lūkesčiai, atsirado vartojimo kultūra ir noras orientuotis į vakarietišką vartojimą (įsivaizduojamų Vakarų fenome-

nas³⁹), importinių prekių prestižiškumas. Reikia pasakyti, kad žinias apie Vakarų stiprino ir tvirtėjančios transnacionalumo tendencijos⁴⁰, iš žurnalų, radijo stočių laidų buvo susipažįstama su Vakarų vartojimo kultūra.

Šiomis aplinkybėmis atskiros visuomenės grupės įgydavo regimai daugiau galimybių. Savo ruožtu jos didino minėtą atskirtį. Aštuntajame dešimtmetyje prasidėjus stagnacijai ir atsiradus visuotiniam deficitui, nomenklatūros galimybės spręsti vartojimo problemas buvo kur kas palankesnės, o tai savaip rodė, kas yra tuometinės sistemos laimėtojas. *Status quo* valdymo struktūrų išlaikymu ir ideologiniu spaudimu grįsta centrinės valdžios vertybinė pozicija nepadėjo sustabdyti aštuntajame dešimtmetyje kylančių ekonominių ir socialinių problemų. Priešingai, ideologinis angažuotumas ir siekis išlaikyti savas pozicijas neleido adekvačiai įvertinti kylančių sunkumų ir paslankiai reaguoti į sisteminius iššūkius (deficitas, „blatas“ ir pan.), todėl kaupėsi dar daugiau problemų, o sisteminis stabilumas virto žalingu nepaslankumu (stagnacija). Todėl, daugumos vertintojų nuomone, šią epochą žymi ne vien didėjanti kontrolė, bet ir vertybinė ekonomikos krizė. 1973–1974 m. prasidėjęs sovietinio ūkio nuosmukis jau apie 1980 m. išryškino sovietinės ekonomikos krizę⁴¹. Šalia planinės ekonomikos stiprėjo vadinamoji šešėlinė ekonomika, grindžiama deficitinių prekių įsigijimu, svarbiomis pažintimis ir apsirūpinimu ne pagal oficialiai nustatytas taisykles. Savo ruožtu šioje krizėje pasireiškęs sovietinės sistemos biurokratinio aparato sustabarėjimas, tuometinio valdančiojo sluoksnio labui (M. Voslenskis⁴²) siekiant užtikrinti stabilumą, trukdė priimti idėjinius ekonominės sistemos modernizavimo sprendimus.

Galima teigti, kad nomenklatūros atstovams einant iš esmės visas vadovaujamas ir

kitas įtakingas pareigas, tiek turima galia ir ryšiai, tiek struktūriškai išplėtota aprūpinimo sistema lėmė geresnį nomenklatūros apsirūpinimą vartojimo prekėmis ir paslaugomis, o tam tikra jos dalis pasiekė net savotiškos prabangos lygį. Sunkiai gaunamų prekių ir paslaugų aspektas yra pagrindinis aptariant išskirtinį nomenklatūros vartojimą. Sovietinėje sistemoje deficitinės prekės ir paslaugos buvo tos, kurių buvo sunku gauti, kurių paklausa smarkiai viršijo pasiūlą. Paprastai jos nebuvo prieinamos visiems gyventojams, dėl jų reikėjo konkuruoti, ieškoti „blato“ ryšių, joms įsigyti buvo įvairių apribojimų (pavyzdžiui, išvykos už sienę) ar net draudimų. Net turint pinigų jų dažniausiai buvo sunku įsigyti. Reikėjo turėti tinkamą priėjimą ar informaciją, kur galima jų įsigyti, kokioje parduotuvėje jos šiuo metu parduodamos (paprastai jos būdavo greitai išgrabstomos pažįstamų arba spekuliantų). Tai buvo patys įvairiausi produktai – maisto prekės (žirneliai, kai kurie mėsos gaminiai, alkoholiniai gėrimai), drabužiai ir avalynė (naujesnio ir modernesnio stiliaus), buities prekės. Apsirūpinimą gyvenamuoju būstu ir transportu taip pat galima priskirti prie deficitinių dalykų, nes jiems gauti reikėjo stoti į eilę, turėti galimybę prieiti prie reikalingų asmenų arba eiti svarbias pareigas. Taip pat buvo konkuruojama dėl geresnių kelialapių į sanatorijas ir pažintines keliones, buvo gana sunku išvykti į užsienį. Deficitinės buvo ir užsieninės (ypač vakarietiškos) prekės, atgabentos tiek legaliais būdais ir išparduotos per prekybos organizacijas, tiek asmeniniais, netgi nelegaliais, kanalais. Tai muzikos įrašai, džinsai, avalynė, juvelyriniai dirbiniai ir kone visos kitos prekės, ir ne tik tos, kurių trūko sovietinėje sistemoje, bet ir tokios, kurios skyrėsi savo forma, patraukliau atrodė.

Taigi galima kalbėti apie dvi privilegijų rūšis. Pirmąją garantavo formali sistema, kuri sukūrė iš esmės įteisintus nomen-

klatūros ap(si)rūpinimo kanalus, antroji žymėjo labiau nelegalią pusę ir iliustravo nomenklatūros gebėjimą pasinaudoti įtaka bei, pasitelkus neformalius ryšius, asmeninį ir institucinį poveikį, plėsti savo vartojimo galimybes. Straipsnyje tai atskleidžiama nagrinėjant sovietinės Lietuvos atvejį ir remiantis archyviniais duomenimis, interviu medžiaga, buvusių nomenklatūros atstovų ir kitų to meto liudytojų atsiminimais, kitų tyrinėtojų pastebėjimais.

SISTEMIŠKAI ĮTVIRTINTOS PRIVILEGIJOS

Pirmoji privilegijų grupė – didesnis nei kitų gyventojų atlyginimas, išmokos, skirtos „gydymui“, personalinė pensija, speciali medicinos priežiūra, tarnybiniai automobiliai, vilos, kelialapiai į geresnes sanatorijas, komandiruotės į užsienį. Šios privilegijos buvo įteisintos ir jomis atitinkamai pagal rangą nomenklatūros hierarchijoje nomenklatūriniškai galėjo naudotis ne visada atvirai, bet iš esmės oficialiai.

Medicinos priežiūra. Paminėtina LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos veikla teikiant medicinos paslaugas nomenklatūros atstovams ir kitiems asmenims, kuriems priklausė specialioji priežiūra (nomenklatūrinių šeimų nariams, personaliniams pensininkams, karo invalidams)⁴³. Partinio-sovietinio aktyvo darbuotojai (t. y. nomenklatūra) buvo pagrindiniai šios valdybos klientai, tačiau teisę gydytis aukštesnio lygio sąlygomis įgydavo ir jų šeimų nariai, buvo apibrėžtos ir personalinių pensininkų gydymo sąlygos. Taip pat sveikatos apsaugos sistema (ir 4-oji valdyba) išskirtinį dėmesį rodė karo invalidams ir veteranams. Privilegiuotą gydymą neretai gaudavo ir platesnė nomenklatūrinių aplinka – tolimesni gimimaičiai, draugai ir pan.

Kaip pagrindinę sveikatos apsaugos privilegijų kryptį galima išskirti 4-osios valdybos Respublikinės ligoninės ir poliklinikos veiklą, taip pat reabilitacijos paslaugų partiniam-sovietiniam aktyvui organizavimą Druskininkų ir Palangos sanatorijose. Atsižvelgiant į turimą statusą ir pareigų svarbą buvo nustatyta kelių lygių galimybė gydytis šiose įstaigose. Vieni nomenklatūros atstovai galėjo gydytis kartu su šeimos nariais, kiti tik patys, o šeimos nariai būdavo apžiūrimi vien ambulatoriškai. Dar kitų nomenklatūrininkų šeimos nariams tokio lygio medicinos priežiūra apskritai nepriklausė. Galima išskirti LSSR Ministrų Tarybos 1966 m. birželio 28 d. nutarimą Nr. 257 „Dėl partinio-tarybinio aktyvo, kuriam suteikiama teisė gydytis Resp. ligoninėje, nomenklatūros“, kuris apibrėžė grupes, galinčias naudotis privilegijuotos ligoninės paslaugomis. Pavyzdžiui, dokumente nurodoma, kokia tvarka šios ligoninės paslaugomis gali naudotis LKP CK aparato darbuotojai⁴⁴. Su šeimos nariais gydytis galėjo: 1) LKP CK sekretoriai, LKP CK nariai ir kandidatai į LKP CK narius, Revizijos komisijos nariai; 2) LKP CK skyrių vedėjai ir jų pavaduotojai, sektorių vedėjai, sekretorių padėjėjai, inspektoriai, instruktoriai, lektoriai, Ypatingojo sektoriaus dalių vedėjai, Reikalų valdybos Ūkio dalies vedėjas, atsakingi vertėjai, kanceliarijos vedėjas ir vyriausiasis buhalteris; 3) LKP CK Partinės komisijos pirmininkas ir nariai; 4) LKP CK laikraščių ir žurnalų leidyklos ir spaustuvės direktorius, o be šeimos narių – LKP CK laikraščių ir žurnalų leidyklos ir spaustuvės direktoriaus pavaduotojai. Keliems aukščiausio rango pareigūnams būdavo skiriama personalinė priežiūra. Pavyzdžiui, sveikatos apsaugos ministras Vytautas Kleiza 1967 m. lapkričio 13 d. rašte LKP CK sekretoriui Antanui Barkauskui rašė, kad, turint galvoje ilgametį įtemptą A. Sniečkaus ir Motiejaus Šumausko darbą bei poreikį tausoti jų sveikatą, būtina

organizuoti specialią jų medicinos priežiūrą, skiriant jiems specialų darbo režimą ir personalinį gydymą. Tai daryti pavedama doc. Kybarskiui (už šių asmenų sveikatos stebėjimą ir gydymą nurodoma jam mokėti specialų atlyginimą) ir A. Barkausko prašoma spręsti šį klausimą⁴⁵. Kontingento pasiskirstymas išryškėja nagrinėjant ataskaitinius pacientų reabilitacinės priežiūros, kuri taip pat buvo 4-osios valdybos sistemos kompetencija, dokumentus. Pavyzdžiui, per nepilnus porą metų (1973–1975 m.) Druskininkų atstatomojo gydymo skyriuje gulėję 514 pacientų pagal darbovietes pasiskirsto taip⁴⁶:

Įstaigų, įmonių grupė	Pacientų skaičius
LKP CK	45
LSSR AT Prezidiumas	6
LSSR Ministrų Taryba	20
LSSR Ministrų Tarybos Valstybinė plano komisija	20
LSSR liaudies kontrolės komitetas	20
Ministerijos	68
Valstybiniai komitetai	66
Valdybos prie LSSR Ministrų Tarybos	37
Aukščiausiasis Teismas ir Respublikinė prokuratūra	20
Mokslo ir mokymo įstaigos	82
Kultūros įstaigos	12
Gamybiniai susivienijimai ir gamyklos	41
Nedirbantys personaliniai pensininkai	2
Studentai ir moksleiviai	3
Kitos įstaigos	72
Iš viso	514

Pažymėtina, kad Respublikinė klinikinė ligoninė galėjo įsigyti modernesnės importinės įrangos (pavyzdžiui, japoniškos) ir garantuoti geresnę ligų diagnostiką⁴⁷. Atskirais atvejais (pavyzdžiui, prašant Ministrų Tarybos užsakyti čekoslovakiską įrangą) buvo netgi nevengiama pareikšti tiesiai, kad panašūs SSRS gaminami įrenginiai „yra mažiau

patikimi eksploatacijoje, gremėzdiški, blogos išvaizdos⁴⁸. Respublikinėje klinikinėje ligoninėje, palyginti su kitomis, buvo geresnės palatos – paprastai skirtos vienam ar dviem ligoniams⁴⁹. 1974 m. 4-osios valdybos ligoninei buvo patvirtinta 741,5 etato (129 gydytojų etatai, 292,5 vidurinio medicinos personalo etato ir 172 jaunesniojo medicinos personalo etatai)⁵⁰. Dėmesys ligoninei buvo rodomas aukščiausiu lygiu. Sveikatos apsaugos ministro V. Kleizos 1975 m. rugsėjo 20 d. rašte LSSR MT pirmininkui tvirtinama, kad „ligoninė, teikdama medicininę pagalbą partiniam-tarybiniam aktyvui, kuris dirba atsakingą ir intensyvią protinę darbą, vis dažniau susiduria su kategorija ligonių, kurių susirgimų priežastis esti įvairūs socialiniai ar tarnybiniai veiksniai, sukėlę funkcinis pakitimus centrinėje arba vegetacinėje nervų sistemoje“⁵¹. Rašte prašoma šiam reikalui 4-osios valdybos klinikose įsteigti psichologo-sociologo etatą. 4-osios valdybos Respublikinės ligoninės ir poliklinikos paslaugų teikimo sistema veikė taikant specialius leidimus, kurių galiojimo trukmė buvo apibrėžta ir reglamentuota. Buvo kontroliuojama, kad čia gydytusi tik pacientai, turintys tam teisę, tačiau buvimas nomenklatūrinėje aplinkoje atskiriems veikėjams, jų šeimos nariams lėmė galimybę gauti daugiau paslaugų, nei nurodyta leidime. 4-osios valdybos dokumentuose pilna tokių pavyzdžių. Antai į ligoninę buvo paguldytas „Elfos“ gamybinio susivienijimo vyr. inžinieriaus K. Končiaus sūnus, nors turimas leidimas nebuvo pratęstas; intensyviojo stebėjimo palatoje gulėjo Socialinio aprūpinimo ministerijos statybų direktorius, neturintis tam leidimo⁵².

Teikiant medicinos paslaugas itin svarbus buvo tarpininkavimo veiksnys – aukščiausio rango nomenklatūros pareigūnai kreipdavosi tiesiai į Ministrų Tarybos, Sveikatos apsaugos ministerijos ar 4-osios valdybos vadovus ir prašydavo suteikti galimybę jų

rekomenduojamam asmeniui, neturinčiam teisės į 4-osios valdybos paslaugas, gydytis ligoninėje, atlikti tyrimus, gauti siuntimą į Druskininkų „Lietuvos“ ar kitas sanatorijas⁵³. Kartais 4-osios valdybos atstovai savo iniciatyva tarpininkaudavo leidimo neturintiems nomenklatūrininkų šeimos nariams ar giminaičiams, pažįstamiems, žymesniems sovietinės Lietuvos visuomenės, kultūros, mokslo ir kitiems veikėjams, buvusiems po grindininkams ir pan. Štai keletas tokių pavyzdžių: LSSR teisingumo ministras Alfonsas Randakevičius 1975 m. rugsėjo mėn. prašė LSSR MT pirmininko pavaduotojo Ksavero Kairio suteikti reabilitacinio gydymo paslaugą „Lietuvos“ sanatorijoje ministerijos inspektoriui ir SSRS didvyriui J. G.⁵⁴; LSSR MT Reikalų valdybos nurodymu 4-osios valdybos viršininkas V. Semaška 1971 m. sausio 11 d. prašė Respublikinės ligoninės vyr. gydytojo leisti vieną mėnesį ambulatoriškai gydytis LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus instruktoriaus motinai⁵⁵; tas pats pareigūnas 1971 m. gruodžio 28 d. prašė leisti LSSR AT Prezidiumo vyr. referento tėvui V. Š. ambulatoriškai pasitikrinti sveikatą⁵⁶, o 1971 m. rugpjūčio 12 d. – leisti tris mėnesius poliklinikos paslaugomis naudotis buvusiems JAV komunistinio judėjimo dalyviams J. G. ir S. S.⁵⁷

Be ambulatorinės priežiūros ir gydymo, viena svarbesnių 4-osios valdybos veiklos krypčių buvo reabilitacinė veikla, beje, neretai peržengianti vien medicinos priežiūros sritį. Į sanatorijas būdavo vykstama ne vien reabilitacijos tikslais, neretai tai tapdavo tiesiog poilsine kelione, ypač jei būdavo vykstama į kitas socialistines šalis ar prestižinius SSRS kurortus. Kelialapių į tokias sanatorijas skyrimu, dokumentų tvarkymu, reikiamu derinimu su Respublikine profsąjungų kurortų valdymo taryba ar aukščiausiomis respublikos institucijomis taip pat rūpinosi 4-oji valdyba.

Sanatoriniais keliais į socialistinių šalių kurortus ir SSRS sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos žinioje esančias sanatorijas Lietuvos 4-oji valdyba aprūpindavo tik aukščiausius respublikos pareigūnus (pavyzdžiui, LSSR Ministrų Taryboje – LSSR MT pirmininką, jo pavaduotojus ir ministrus)⁵⁸, tačiau realių galimybių atsirasdavo ir daugiau. Tokiu atveju (mainais ar kitaip susitarusi dėl didesnio kelių skaičiaus) 4-oji valdyba kreipdavosi į LSSR MT ar LKP CK, prašydama juos aprobuoti savo atstovų arba jų artimųjų kelius į tolimesnius kurortus kitose respublikose ar socialistinėse šalyse. Štai 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1971 m. balandžio 8 d. rašte LKP CK Reikalų valdybai prašoma vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotojui Markevičiui skirti kelį į „Peres“ sanatoriją, o Klaipėdos miesto Liaudies kontrolės komiteto pirmininkui Dudko – į Jesentukų kurortą⁵⁹.

Rūpinantis reabilitacinėmis kelionėmis kartais būdavo ieškoma ir analogiškos centrinio lygmens valdybos paramos ar prašoma tarpininkauti kitų sovietinių respublikų 4-ųjų valdybų. Pavyzdžiui, 1967 m. 4-osios valdybos viršininkas V. Semaška prašė SSRS 4-osios valdybos viršininko skirti kelius į Karlovy Varų sanatoriją LSSR buitinio gyventojų aptarnavimo ministro pavaduotojui S. D. ir LSSR MT Vietinės pramonės ir buitinio gyventojų aptarnavimo skyriaus vedėjui V. P.⁶⁰ 4-osios valdybos viršininkas V. Semaška 1972 m. rugsėjo 3 d. rašte LSSR MT pranešė, kad 4-oji valdyba prie SSRS sveikatos apsaugos ministerijos skyrė LSSR MT pirmininko pavaduotojui K. Kairiui ir jo žmonai kelius į sanatoriją Karlovy Varuose⁶¹, o kitam LSSR MT pirmininkui su žmona – į Sočį⁶². 1971 m. 4-osios valdybos prie SSRS sveikatos apsaugos ministerijos buvo prašoma kelius į Karlovy Varus skirti LSSR sveikatos apsaugos ministrui

V. Kleizai ir jo žmonai⁶³. Taip pat buvo vykstama į RSFSR sanatoriją „Rossija“ Jaltoje, Jesentukus ir Železnovodską. Buvo siekiama užtikrinti pakankamą kelių į šiuos kurortus skaičių, mainais pasiūlant savus kurortus⁶⁴. 4-osios valdybos atstovai nevengdavo ir tiesiogiai kreiptis į atitinkamas prestižines kitų respublikų sanatorijas, atlikti tarpininko vaidmenį. Tarkim, „Moldovos“ sanatorijos vyr. gydytojo buvo prašoma išimties tvarka skirti kelį LKP CK darbuotojui dukrai⁶⁵.

Savo ruožtu centrinė ir kitų respublikų 4-osios valdybos irgi nevengdavo paprašyti padėti aukštesnių respublikų nomenklatūros pareigūnams atvykti poilsio į Lietuvos kurortus ir sanatorijas. Štai 4-osios valdybos prie SSRS sveikatos apsaugos ministerijos viršininko pavaduotojui G. Ribinskiui 1971 m. birželio 15 d. raštu buvo pranešta, kad yra 2 keliai į Palangos „Jūrą“ sanatoriją, o mainais prašoma skirti kelius į Jesentukus⁶⁶. Baltarusijos SSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininkas A. Kosiačij informuotas, kad baltarusiams skirta 10 kelių į Druskininkus, 8 keliai į sanatoriją Palangoje ir 2 keliai į LSSR MT poilsio namus⁶⁷.

Personaliniai pensininkai taip pat naudojo 4-osios valdybos paslaugomis, tačiau jie, kitaip nei sovietinis-partinis aktyvas (nomenklatūra), neturėjo teisės gauti kelio su nuolaida⁶⁸. Kita vertus, aukštas pareigūnas, panašiai kaip minėtais tarpininkavimu gauti gydymą atvejais, taip pat galėdavo padėti „praeityje nusipelnusiam“ personaliniam pensininkui įgyvendinti norą nuvykti į sanatoriją ar pan.

Pateikti pavyzdžiai atskleidžia 4-osios valdybos veiklos turinį ir dėmesį gana siaurai privilegijuotai visuomenės grupei, kuri galėjo būti praplėsta tik pasitelkiant nomenklatūros postų rokiruotes, įtraukiant naujus kadrus ar pasinaudojant aukštų nomenklatūros atstovų

rekomendacijomis teikti panašias paslaugas ir nomenklatūrinei sistemai artimiems asmenims. Tokią sveikatos apsaugos priežiūrą iš esmės galima laikyti tipiniu nomenklatūros išskirtinumo ir įgyjamų galimybių modeliu, atsikartojančiu kitose išskirtinių prekių ir paslaugų vartojimo srityse.

Transportas. Vadovaujamas pareigas einantys nomenklatūros atstovai ne tik darbo, bet ir asmeniniais reikalais naudojo specialiai jiems skirtais automobiliais, turinčiais vairuotoją. Juodų „Volgų“ pagal specialų užsakymą nomenklatūrai parūpindavo Vilniaus autotransporto įmonės (ATĮ) 7-asis padalinys, kuris aptarnavo vadovaujančius kadrus. Pavyzdžiui, 1983 m. valstybinėms įstaigoms buvo užsakyti 172 lengvieji automobiliai⁶⁹. Panašus apsirūpinimo tarnybiniais automobiliais modelis veikė ir kituose miestuose. Pažymėtina, kad LKP CK elitas turėjo daugiau pranašumų. Greta nomenklatūrininkams įprasto tarnybinio automobilio LKP CK sekretoriai turėjo ir antrą automobilį, vadinamą „žmonobiliu“⁷⁰. Privilegijuotus aukščiausio rango asmenis buvo galima atpažinti ne tik iš tarnybinio automobilio, bet ir iš jo numerių (LIT), suteikiančių didesnę laisvę judėti ne tik darbo metu, bet ir laisvalaikio, kurortuose ar pajūryje prie keltų⁷¹.

Vėlyvuoju sovietmečiu automobiliui tampant reikšmingu statusą įtvirtinančiu ženklu, svarbu buvo turėti ir privatų automobilį, nes nomenklatūrininkai lengviau gaudavo automobilio paskyrą. Kai kuriose transporto stotyse nomenklatūra naudojosi ir vadinamaisiais deputatų kambariais⁷².

Specialiosios parduotuvės. Esant prekių ir paslaugų trūkumui, svarbi nomenklatūros privilegija buvo galimybė apsipirkti specialiosiose parduotuvėse, gauti reikiamų prekių kitose įstaigose. Buvusio aukšto pareigūno sūnus interviu prisiminė, kad tėvai apsipirkdavo netoli Lenino prospekto esančiose specialiose, tik nomenklatūrai skirtose

parduotuvėse: „Pramoninių ir maisto prekių parduotuvės buvo iš kiemo pusės, be iškabų. Tėvus asmeniškai pažinojo, todėl leisdavo apsipirkti. Maisto prekių ten įvairių būdavo – geresnės dešros, mėsos, žirnelių, čekiško alaus, „Palangos“ ir „Dainavos“ degtinės, mineralinio vandens „Borjomi“. Tą pačią parduotuvę prisimena ir nomenklatūros aplinkos atstovė: „Štai „Šešupės“ kavinės kieme Gedimino prospekte buvo atseit tokia vyriausybinė maisto prekių parduotuvė. [...] Turimų prekių lentynose kažkodėl neišdėliodavo – tik makaronus, kruopas, konservus. O žirnelius, majonezą, tirpiąją kavą pakišdavo po prekystaliu.“⁷³ Kitas pateikėjas pasakojo, kad toje pat parduotuvėje buvo galima prekių užsisakyti telefonu: „Motina paskambindavo ir padiktuodavo sąrašą, o atveždavo vairuotojas, kuriam ir sumokėdavom pinigų.“

Itin svarbus tuometinio statuso simbolis buvo, pavyzdžiui, ikrai. Pasak Kastyčio Antanaičio, ši prekė „net nepatekdavo į viešą prekybą, o tiesiai iš parduotuvių buvo parduodama atsakingiems darbuotojams iš įvairių įstaigų ir organizacijų“⁷⁴. Ilgametis prekybos vadovas to meto aprūpinimo sistemą apibūdina taip: „Specialioms parduotuvėms būdavo nustatyti limitai ir kategorijos žmonių, kurie galėdavo apsirūpinti. Taip buvo visuose miestuose ir rajonuose, apsirūpindavo CK darbuotojai, ministrai, buvo sąrašai, nustatytas prekių tiekimas, tai nebuvo paslaptis. Atskiri žmonės, kurie dirbo tam tikrą darbą, galėjo tuo pasinaudoti, gal mašinai gauti paskyrą ar pan. Pas mus sudarydavo eilės asmenų, kuriems reikėdavo mašinos. Tai ministro paprašai, parašo laišką, nuvažiuoji į Maskvą, gauni keliasdešimt mašinų ir pasiskirsto Ministrų Taryba.“⁷⁵ Asmens statusas partijos ir nomenklatūros sistemoje lėmė įvairų valstybės rūpinimąsi juo. Buvęs ministras prisimena: „Ministrų pavaduotojai privilegijų faktiškai neturėjo, tik per Naujuosius metus ir Gegužės pirmąją,

kai gaudavo maisto paką, bet ir fabrikuos duodavo, ir gamyklose. Ministrai tai turėjo privilegijų. Aš galėjau už 2000 rublių nusipirkti rūbų spec. parduotuvėj. Kažkokių ypatingų nebuvo. Kambarėlis mažas, daiktų mažai, maisto irgi buvo. Įrengta pusiau slapta parduotuvė prie „Šešupės“ kavinės, paskui ją kažkur iškėlė. Aš nuėjau atsiimti, tai prisigrūdė bobų. Žirnelių, rūkytos dešros, vaisių būdavo. Nieko ypatingo. Buvo siuvykla – eilinė siuvykla, ir kainuoja tiek pat, tik siuvėjas buvo labai geras – Zelionka. Jis turėjo numerius, tai nuneši medžiagą arba ten medžiagos būdavo. Tai ministrui reikia turėti kostiumą – per metus porą kostiumų reikia pasisiūti. O užmoki tiek, kiek ir eilinėj siuvykloj. Importinių batų „Salamander“ galėjai nusipirkti.“⁷⁶

Buitinis aptarnavimas. Vilniuje ir kituose miestuose išplito aptarnavimo modelis, vienoje vietoje sutelkiantis plaukų kirpimo, avalynės taisymo ir drabužių siuvimo paslaugas⁷⁷.

Gyvenamasis plotas ir vilos. Panašiai buvo apsirūpinama ir gyvenamuoju plotu. Nomenklatūra gyveno prestižinėse Vilniaus vietose: aukščiausio rango veikėjai – Turniškėse, Valakampiuose, Tauro kalno rajone, M. K. Čiurlionio, Z. Sierakausko ir kitose greta esančiose gatvėse, kultūros nomenklatūrininkai – Antakalnyje (Šilo, Švyturio gatvėse), Žvėryne. Kituose miestuose taip pat formavosi atskiros nomenklatūrininkų salos (pavyzdžiui, Alytuje – netoli miesto parko). Taigi nomenklatūros išskirtinumą kūrė ir tam tikra specifinė būsto vieta, telkimasis į atskirus ratus.

Svarbus statuso veiksnys buvo vilos ir kiti poilsio apartamentai. Nors sovietmečiu buvo ribojama galimybė įsirengti vilą, nuolat buvo tikrinama, kad net nomenklatūrininkai sodo sklypuose ar kituose žemės plotuose neįsirengtų nustatytas normas viršijančių namelių, tačiau buvo sugalvota, kaip šį rei-

kalavimą apeiti. Vilų klausimą sovietinėje sistemoje tyrinėjęs Stefenas Lovelas pažymi, kad siekiant nenusižengti ideologijai nomenklatūros vilos buvo ne konkrečių asmenų nuosavybė, o visuomeninis turtas⁷⁸ (panašiai buvo naudojamosi ir kitomis privilegijomis – transportu, kelionėmis⁷⁹). Tačiau įmonių ar institucijų vadovų galimybės ilsėtis konkrečiai organizacijai priklausančiuose poilsio namuose iš esmės buvo neribotos. Jie buvo statomi Lietuvos pajūryje, prie ežerų (prie Juodųjų Lakajų ežero Molėtų raj.), kitose rekreacinėse zonose. Pavyzdžiui, Palangoje poilsio namus turėjo LKP CK ir LSSR MT aparatas⁸⁰, buvo pastatyta ir prabangi vadinamoji L. Brežnevo vila, kurioje apsistodavo SSKP CK Politinio biuro atstovai (šia vila rūpinosi KGB 9-oji valdyba).

Kitos sritys. Panašus apsirūpinimo modelis veikė ir kitur – nomenklatūros atstovai gaudavo nemažą atlyginimą, galėdavo išvykti į užsienį, gaudavo geresnių kelių pailsėti už Lietuvos ribų, dalyvaudavo medžioklės ir žvejybos būrelių veikloje, pasirūpindavo savo šeimos nariais, sudarydami ir jiems galimybę įsigyti deficitinių prekių, gauti išsilavinimą, butą ir darbą.

VARTOJIMO PLĖTRA PASITELKIANČIŲ RYŠIUS IR NELEGALUMĄ

Antroji privilegijų grupė – galimybės, kylančios iš nelegalios veiklos. Jų asmenys įgydavo dėl savo einamų pareigų – būdami įvairių institucijų, įmonių vadovais, kolūkių pirminkais ir pan. Tikslinga kalbėti apie sovietinės sistemos kasdienybei būdingą verslumo reiškinį⁸¹, atskleidžiantį to meto visuomenės poreikį plėtoti pažinčių tinklą, draugysčių ratus, kad atsirastų daugiau galimybių gauti trūkstamų – deficitinių – prekių. Ypač tai aktualu kalbant apie vėlyvąjį sovietmetį, kuriame „blato“ ryšiai susipynė su planinės

ekonomikos veikla ir iš dalies ją net pakeitė. Šis verslumo reiškinys iliustruoja nuolatinį visuomenės strategavimą panaudojant ne vien glaudžius, bet ir silpnus ryšius⁸². Turėdama stabilią struktūrą, susiformavusią socialinę terpę ir ryšių rituališkumą, nomenklatūra įgijo dar daugiau nei kitos visuomenės grupės galimybių strateguoti. Vėlyvajame sovietmetyje ėmus aiškėti, kad dinamiką (taip pat ir ekonomikos) labiau lemia stiprūs ryšiai, o ne stagnuojančios struktūros⁸³, nomenklatūra turėjo būdų praplėsti savo išskirtinį vartojimą. Neatsitiktinai Alfas Rehns ir Sara Taalas, žvelgdami į nomenklatūros veiklą, jai priskyrė mafinės struktūros požymius⁸⁴.

Tarnybinė padėtis suteikė nomenklatūrininkams geresnes sąlygas gauti deficitinių prekių, greičiau apsirūpinti butu ar automobiliu. Antai pateikėjas, kurio nomenklatūrinį postą turėjęs tėvas dirbo įstaigoje, atsakingoje už knygų leidybą, mini, kad lengviau gaudamas knygų išsprėsdavo nemažai problemų: „Deficito sąlygomis buvo naudinga dirbti tokioje sferoje, kur už pagalbą buvo atsilyginama kad ir dešromis. Kiekviena inteligentų šeima turėjo turėti namuose gerą biblioteką.“ Nomenklatūros pozicija tapo svarbiu ištekliumi siekiant vartojimo tikslų. Vartojimas kūrė savotišką mainų terpę – vieno socialinio tinklo tarp savęs susiję asmenys padėjo vienas kitam apsirūpinti reikiamomis prekėmis ir paslaugomis ar nurodyti „saviškiams“ reikiamų apsirūpinimo kanalų. Keliuose interviu gamyklų vadovai prisiminė, kad pažintis su Mėsos kombinato vadovu padėjo jiems apsirūpinti mėsos gaminiais. Tokia priėjimo prie savo valdomos įmonės išteklių ar mainų praktika atsikartojo ir kitose pramonės šakose.

Pažymėtina, kad kombinavimo praktika labiau buvo būdinga vidurinės ir žemės-niosios grandies techninės nomenklatūros atstovams, tačiau „blato“ logika pasiekdavo ir pačius aukščiausius ne tik LKP, bet ir SSKP vadovus. Štai asmeninius L. Brežnevo užrašus nagrinėjęs istorikas Victoras Donninghausas tvirtina⁸⁵, kad SSKP CK generalinis sekretorius atskirų deficitinių ar importinių prekių sau ar savo aplinkai bandydavo gauti ne vien oficialiais aprūpinimo kanalais (nors jam tai padaryti būtų buvę nesunku), bet ir pasitelkęs neformalius ryšius, savo pavyzdžiu liudydamas „blato“ sistemą. Bandant susikombinuoti paslaugų ir prekių akivaizdžiai buvo orientuojamasi į kokybiškesnę, vakarietiškesnę ir rafinuotą vartojimą, o tai griauja nomenklatūrininkų asketiškumo mitą ir liudija jų nepasitenkinimą esamu sistemos vartojimo lygiu. Biurokratinis neformalizmas, pasitelkiamas siekiant pagerinti asmeninę padėtį, neretai mažai skyrėsi nuo kitų visuomenės grupių spekuliacijos, nelegalios prekių gamybos ar netgi grobstymo. Tokia logika buvo mažiau pritaikoma aukščiausiojo lygmens partokratams (kai kada ir technokratams), kurie pagal turimą vartojimą galėjo tapatintis su pačia sistema. Šaltinis jiems buvo ne konkreti įmonė ar šaka, bet visa respublika, todėl, turėdami pagrindines privilegijas, jie buvo nesuinteresuoti rizikuoti papildomai kombinuodami. Neteko girdėti, kad LKP CK pirmieji sekretoriai A. Sniečkus, P. Griškevičius būtų linke, panašiai kaip visoje Sovietų Sąjungoje nuskambėję kai kurie Vidurinės Azijos respublikų pirmieji sekretoriai (vadinamoji Uzbekistano byla*), panaudodami kyšius ir kitus nelegalaus pasipelnymo

* Turimas omenyje atvejis, kai XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje buvo nustatyta masinė kelis dešimtmečius trukusi korupcija (kyšininkavimas ir pinigų grobstymas) aukščiausiuose Uzbekijos SSR sluoksniuose. Pradėjus tirti šią bylą, UKP CK pirmasis sekretorius Šarafas Rašidovas nusižudė, o antrasis sekretorius ir nemažai kitų aukštų pareigūnų vėliau sėdo į kalėjimą.

šaltinius, papildomai kaupti turtą. Turėdami savo rankose galią, jie galėjo plėsti vartojimą naudodamiesi oficialiai įtvirtintais kanalais. Tokių asmenų buvo labai nedaug, prie jų priskirtini tik LKP CK vadovai, LSSR AT ir MT pirmininkai, jų pavaduotojai ir dar keli panašaus rango pareigūnai. Dauguma kitų vadovų naudojosi ne tik oficialiomis, bet ir savo pačių susikurtomis privilegijomis. Netgi partijos komitetų vadovai nevengė naudotis miestuose ar rajonuose esančių prekybos, statybos, žemės ūkio ir pan. organizacijų paslaugomis.

Aukštas asmens postas neretai lėmė ir neteisėtą buto ar automobilio skirstymą jam. Prie nomenklatūrininkų nepriklausiusios pateikėjos skundėsi: „Ilgai laukiau eilėje gauti automobilį. Žinojau, kad teks ilgai laukti. Sąžiningai stebėjau, ar eilė juda. Per kelerius metus, atrodo, šiek tiek pasistūmėjau, tačiau pastebėjau, kad buvo tokių, kurie labai greitai gaudavo. O aš, deja, paskyros taip ir nesulaukiau“ (valdininkė); „Pati esu patyrusi, kai gautą „Žigulį“ paskyrą po kelių dienų atėmė ir atidavė profsąjungos pirmininkui“ (darbininkė). Vienas respondentas patvirtino, kad šeimos ryšiai vos pradėjus dirbti padėjo gauti butą Vilniuje⁸⁶. Tokia kombinavimo praktika buvo labai paplitusi visoje visuomenėje, tačiau dėl galimybių kontroliuoti ir valdyti išteklius nomenklatūra kur kas veiksmingiau nei kiti visuomenės nariai sugebėjo dalyvauti ekonomikoje, paremtoje principu „aš tau, tu man“. Kadangi nomenklatūrininkų (taip pat jų šeimų ir draugų) socialinių ryšių tinklas buvo gana uždaras, natūralu, kad asmenys, turintys geresnes sąlygas, galėjo jomis pasidalyti su panašių galimybių turinčiais kitais asmenimis. Padėtimi ir galimybe prieiti prie išteklių grindžiamas nomenklatūros atstovų vartojimas artimas tam, ką antropologė Katerina Verdery vadina socialistinės valstybės biurokratijos aparato galios telkimu, kuris pasireiškė galėjimu kaupti ir skirstyti turi-

mus išteklius⁸⁷. Tokia kaupiamoji ir skirstomoji Lietuvos nomenklatūrininkų galia lėmė socialinę einamų pareigų vertę, padėjo jiems kurti savo ekonominę gerovę.

Deficitinių prekių būdavo parsivežama ir iš užsienio. Importinių daiktų dažnai atsiųsdavo JAV, Australijoje ir kitose šalyse gyvenantys giminačiai, tačiau tam tikrą jų dalį atveždavo ir sovietmečiu galėję išvykti į užsienį asmenys (sportininkai, įvairių sričių menininkai ir valdžios aparato funkcionieriai). Pastarieji į užsienį vyko tiek darbo, tiek turizmo tikslais. Netgi vidurinio ar žemesnio rango nomenklatūrininkai (kolūkių pirmininkai, organizacijų vadovai, partijos miesto ir rajono komitetų darbuotojai), palyginti su kitais gyventojais, turėjo daugiau galimybių aplankyti socialistines šalis. Vidurinio rango nomenklatūrininkai paprastai vykdavo į socialistines, o aukščiaušio – ir į kapitalistines šalis. Dauguma aukšto rango pateikėjų sovietmečiu yra lankęsi JAV, kitose šalyse. Buvęs finansų ministras Romualdas Sikorskis prisiminė sovietmečiu nemažai keliaus: „Daugiausia tai buvo turistinės kelionės. Buvau JAV, Kanadoje, Lotynų Amerikoje, Kolumbijoje, Ekvadore, Peru, Indijoje, Nepale, Egipte, beveik visose Europos šalyse.“⁸⁸ Gana iškalingas ir finansų ministro žmonos prisiminimas: „Kai marčiai sukako 30 metų, Romualdas jai padovanojo kelionę į Indiją.“⁸⁹ Dauguma pateikėjų minėjo, kad užsienyje jie stengėsi su tenykščiais pareigūnais ar užsienio lietuviais nekalbėti apie ideologiją, tačiau, anot vieno iš jų, „[t]okios kelionės, matant prekių gausą, skatino kritiškai mąstyti apie sistemą, kurioje gyvename.“⁹⁰

Nomenklatūros galimybės lėmė, kad prestižinėmis laikomas prekes ar paslaugas vartojo visi jų šeimos nariai – sutuoktiniai ir vaikai. Aukštų funkcionierių žmonos viešumoje (bendruose pokyliuose, darbo šventėse, teatre, parodose ir pan.) stengėsi

išsiskirti drabužiais ir papuošalais, kurių paprastose parduotuvėse nebuvo, arba vertinamų specialistų privačiai teikiamomis buitinėmis paslaugomis: „Siuvėjas, vieną kartą išmatavęs, niekuomet daugiau nematuodavo, nes puikiai įsimindavo ilgį ir plotį. Jis žinojo visų ministrų ir ne ministrų apimtį, ūgį. Jo pasiūto drabužio nereikėdavo taisyti.“⁹¹

Jaunimo prestižiškumą lėmė aprangos detalės, muzikos įrašų ir plakatų kolekcijos, kiti madingi to meto daiktai. Aštuntajame–devintajame dešimtmetyje jaunimo madas ypač formavo iš Vakarų ateinančios muzikinės srovės, hipių gyvenmenos detalės. Funkcionierių vaikai, pasinaudodami ryšiais ar gaudami lauktuvių iš užsienio, greičiau nei kiti sugebėdavo gauti džinsų, madingos muzikos plokštelių ir žurnalų (pavyzdžiui, JAV rusiškai leidžiamą žurnalą „Amerika“, kurį buvo galima gauti ir Sovietų Sąjungoje). Vakarietiško vartojimo ir madų imitacija buvo būdinga ne tik nomenklatūrinės aplinkos jaunimui. Tarp nomenklatūrai priklausiusių vyresnio amžiaus žmonių vakarietiško vartojimo pavyzdžiai buvo dar labiau paplitę – nuo aprangos iki, galima sakyti, visų buitinių daiktų (garso ir vaizdo aparatūros, baldų ir pan.). Esant visuotiniam deficitui, Vakarų firmų pavadinimai ant daiktų tapdavo socialinio statuso ženklu.

Pažymėtina, kad remdamasi vakarietiškais vartojimo modeliais ir išskirtinumo siekiu nomenklatūra, nepaisydama uniforminio elgesio viešumoje, privačią aplinką kūrė gana rafinuotą. Formavosi gero skonio samprata – kaip turi atrodyti namai, kokie tinkami baldai ir kita buitis. Antai atliekant interviu atskirų nomenklatūros atstovų namuose pastebėta daug paveikslų, inkrustuotų baldų ir rinktinių knygų lentynų. Kai kurie, be medžioklės, užsiėmė ir kita tuo metu išskirtine veikla, pavyzdžiui, žaidė kortuose tenisą (R. Sikorskis mėgo žaisti su generolu

Jonu Macijausku, žemės ūkio ministru Vytautu Vazalinsku, paruošų ministru Liudu Karecku ir kt).

IŠVADOS

Išskirtinis vartojimas reiškė ne deficito problemos sprendimą, bet patogų elitinį vyraujančio sluoksnio apsirūpinimą, panašų į kitų (nesocialistinių) visuomenių modelius. Tai griovė beklasės visuomenės kūrimo iliuziją, o kartu didino socialinį sovietinės visuomenės susiskaidymą. Išskirtinio nomenklatūros vartojimo problematika išryškina ir kitus aspektus. Esamas vartojimo lygis kūrė nomenklatūrai socialinio patogumo jausmą, leidžiantį vertinti privilegijas teikiančią sistemą, juolab kad nemažai buvo ir galimybių manevruoti, įgyjant papildomų privilegijų (ypač tai buvo aktualu technokratams). Tačiau vadinamuoju brandžiojo socializmo laikotarpiu, ypač 1975 m. prasidėjus ekonomikos nuosmukiui, formavosi specifinė šio laikotarpio visuomenė: nomenklatūros išskirtinumą joje pabrėžė ne vien galimybė įsigyti prabangos prekių ar paslaugų, bet ir būtinųjų prekių įsigijimo būdas. Partokratų viršūnei įsigyti šių prekių buvo mažiau aktuali problema, nes daugumą jų gaudavo per valdžios aparatą automatiškai. Dalis žemesnio rango technokratų (taip pat ir kultūrininkų), panašiai kaip ir kitos prie išteklių prieinančios atskiros visuomenės grupės (pavyzdžiui, prekybos darbuotojai), buvo įtraukti į savotišką „gerų dėdžių ir tetų nomenklatūrą“, „aš tau, tu man“ ekonomiką ir dažnai pusiau nelegaliais arba ir nelegaliais būdais panaudodavo savo darbo vietą. Tinkamas pavyzdys būtų mėsos kombinatai, kuriuose įvairiais lygiais vešėjo grobstymas ir neformalus produkcijos realizavimo būdai. Panašiai buvo stengiamasi apsirūpinti ir lengvosios pramonės prekėmis ir pan.

Kita vertus, kliūtys, su kuriomis buvo susiduriama, kūrė santykinio patogumo jausmą, nes nuolat buvo jaučiamas esamos sistemos nepakankamumas, komunistinės ideologijos nepajėgumas. Šis jausmas ypač sustiprėdavo išvykose į užsienį matant prekių pilnas vitrinas. Tokį vertybinį pokytį taikliai nusako sovietinį vartojimą trumpai aptarusių Romo Misiūno ir Reino Taageperos nuomonė, kad vartotojiškumas ardė tiek režimo, tiek pasipriešinimo pamatus⁹². Ši pastaba apibūdina demoralizuotą nomenklatūrą: viena vertus, nomenklatūrininkai suvokė ir vertino savo pranašesnę padėtį, kita vertus, suprato jos nepakankamumą ir būtinybę ką nors keisti, tačiau nebūdami tikri dėl savo pačių padėties iš esmės negalėjo laikytis oponuojančios pozicijos. Tokioje dviprasmėje vertybinėje padėtyje atsiderdavo technokratai, geriau už partokratus suvokiantys praktines problemas⁹³. Partokratai, būdami labiau nutolę nuo gamybos, galėjo ilgiau gyventi iliuzijomis, kad esama sistema yra pajėgi (beje, lietuvių nomenklatūros technokratai ir kultūrininkai į užsienį vykdavo kur kas dažniau nei partiniai darbuotojai).

Vertybiniu lygmeniu neigiamą požiūrį į sovietinės sistemos trūkumus formavo ir nuolat stiprėjantis vakarietiško prekių ir vartojimo įpročių poreikis, parodantis, kad šioje plotmėje sovietinė sistema, likus kone dešimtmečiui iki jos žlugimo, jau buvo pralaimėjusi ideologinį karą Vakarams, o tai, be abejo, formavo ir nusivylimą ideologija. Įdomu, kad šioje kovoje didesnioji nomenklatūros dalis pati netiesiogiai parėmė vakarietiško vartojimo įpročius, dalyvaudama juos skleidžiant visuomenėje. Importinės prekės ir atskiros gyvenimo būdo detalės, įsismelkusios į nomenklatūrininkų kasdienybę, ne tik lėmė šių veikėjų išskirtinumą, kas esant deficitui iliustravo jų ir likusios visuomenės kontrastą, bet iš dalies veikė ir kitų visuomenės narių požiūrį. Arjuno Appadurai mintis,

kad daiktai gyvena savo socialinį gyvenimą ir turi tam tikrą kultūrinį krūvį⁹⁴, yra aktuali aiškinant, kad vakarietiškos ir kitos deficitinės prekės bei gyvenimo būdas, kaip nomenklatūros prestižo ir gerovės įtvirtinimo strategijų ženklai, pavertė šias strategijas tam tikra kitų visuomenės narių siekiamybe. Deficitinės prekės ir gyvenimo būdas tapo savotišku geresnės kokybės etalonu, kurį nomenklatūra sugebėdavo pasiekti valdžios ryšiais, bet kitiems asmenims jis buvo kur kas sunkiau pasiekiamas. Tačiau visuomenei būdinga mėgdžiojimo elgsena yra susijusi su „blato“ reiškiniu, o šis, panašiai kaip ir socialiniai nomenklatūros tinklai, žymėjo svarbius ryšius įsigyjant reikalingų daiktų. Kitas būdas įsigyti deficitinių prekių buvo jų gavimas iš antrų rankų, spekuliantų. Atskiros jų grupės, atlikdamos nelegalius veiksmus, vartojimo lygiu nenusileido ir nomenklatūros aplinkai, juolab kad pastaroji darbo ar „blato“ ryšiais aprūpinimo grandinėje buvo susijusi ir su kitais prie išteklių prieinančiais asmenimis.

Sukombinuotas deficitines prekes buvo galima parduoti, lygiai taip pat už pinigus, uždirbtus iš papildomo darbo (dažniausiai – pusiau nelegalaus), buvo galima gauti brangesnių importinių ir deficitinių prekių. Galiojo tokia taisyklė: „Jeigu valdžios atstovai gali nepaisyti taisyklių, galim ir mes.“ Panašių strategijų visuma rodo, kad nors nomenklatūrai nepriklausiusių pateikėjų grupė savo galimybes suvokė kaip kur kas menkesnes nei nomenklatūrai priklausiusių asmenų, tačiau nemažai jų nesitaikstė su esama padėtimi: panašiai kaip ir nomenklatūrininkai, naudojosi ryšiais, siekė apeiti draudimus ir susikurti geresnės vartojimo sąlygas. Tokios strategijos buvo orientuotos į sunkiau gaunamų ir kitiems neprieinamų prekių gavimą. Buvo savotiškai konkuruojama, kieno daiktai geresni ir kas gali sau leisti geresnius laisvalaikio leidimo būdus.

Daiktai ir geras skonis buvo rodomi privačiai – pasikviečiant į svečius ar pan. Anot pateikėjų, „svarbu buvo viskas – baldai, buities daiktai“. Tokios mintys akivaizdžiai patvirtina nomenklatūrai būdingų vartojimo modelių, susiejančių prestižo siekiamybę

su suvaržyta kitų galimybe įsigyti prekių ir paslaugų ir neformalia veikla sprendžiant šį klausimą, sklaidą visuomenėje bei savotišką *homo sovieticus* elgsenos modelio, kurio elementų neabejotinai esama ir šiandienos visuomenėje, įtvirtinimą.

Nuorodos

¹ R. Sennet, *The Fall of Public Man*, Cambridge, 1976.

² T. Veblen, *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions*, New York, 1967.

³ M. Douglas, B. Isherwood, *The World of Goods*, London, 1979.

⁴ P. Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, London, 1984.

⁵ G. Simmel, *Fashion / in Fashion Foundations: Early Writings on Fashion and Dress*, Oxford, 2003, p. 104–107.

⁶ J. Baudrillard, „The Consumers Society“, *Selected Writings*, Stanford, 2001.

⁷ I. Gerchuk, „The Aesthetics of Everyday Life in the Khrushchev Thaw in the USSR (1954–64)“, *Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post War Eastern Europe*, Oxford, 2000, p. 81–101.

⁸ D. Crowley, S. E. Reid, *Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post War Eastern Europe*, Oxford, 2000, p. 1–25.

⁹ S. Judd, *Fashioning Socialism: Clothing, Politics and Consumer Culture in East Germany*, Oxford, 2005.

¹⁰ D. Crowley, S. E. Reid, op. cit., p. 1–25.

¹¹ I. Gerchuk, op. cit., p. 81–101.

¹² D. Crowley, S. E. Reid, op. cit., p. 1–25.

¹³ P. Glinski, „Acapulco near Konstancin“, *The Unplanned Society: Poland during and after Communism*, New York, 1992.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ M. Восленский, *Номенклатура*, Москва, 2005.

¹⁶ S. Lovel, „Soviet Exurbia: Dachas in Postwar Russia“, *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*, Oxford, 2002, p. 105–123.

¹⁷ I. Zemtsov, *Encyclopedia of Soviet Life*, New Brunswick, New Jersey, 1991, p. 248–250.

¹⁸ K. Verdery, *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu Romania*, Los Angeles, 1991, p. 74–83.

¹⁹ I. Zemtsov, op. cit., p. 33–35.

²⁰ V. Būtėnas, *CėKa: kelias į 1988-uosius metus*, Vilnius, 2003.

²¹ K. Antanaitis, „Lietuviškoji sovietinė nomenklatūra“, *Darbai ir dienos*, Nr. 7 (16), Kaunas, 1998, p. 17–18.

²² LKP CK darbuotojų sąrašas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 278, b. 65, l. 9.

²³ K. Antanaitis, op. cit., p. 17–18.

²⁴ 2007 m. spalio 3 d. interviu su buvusiu LSSR rašytojų sąjungos pirmininku A. Maldoniu, Lietuvos istorijos instituto rankraštynas (toliau – LIIR), f. 66, b. 1.

²⁵ M. Восленский, op. cit., c. 275–348.

²⁶ V. Būtėnas, op. cit., p. 76–77.

²⁷ 2003 m. balandžio mėn. interviu su buvusiu Alytaus miesto vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotoju.

²⁸ G. Ferensienė, *Vakar ir šiandien*, Vilnius, 2004.

²⁹ 2003 m. balandžio mėn. interviu su buvusiu Alytaus miesto vykdomojo komiteto pirmininku A. Grigaičiu.

³⁰ Gamtos apsaugos komiteto prie LSSR MT Medžioklės ūkio skyriaus 1970 m. byla, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-649, ap. 1, b. 404, l. 20. Su medžiokle ir žvejyba taip pat buvo susiję miškų, žuvininkystės ir atskirų žemės ūkių vadovai, žr. Gamtos apsaugos komiteto prie LSSR MT 1971 m. byla, *ibid.*, b. 421.

³¹ 2007 m. spalio 1 d. interviu su buvusiu LSSR žemės ūkio ministerijos darbuotoju S. Vasiliausku, LIIR, f. 66, b. 1.

³² V. Astrauskas, *Įrėminti laike: prisiminimai ir pamąstymai*, Vilnius, 2006, p. 35.

³³ 2007 m. spalio 12 d. interviu su buvusiu LKP CK sekretoriumi, LSSR AT pirmininku V. Astrausku, LIIR, f. 66, b. 1.

³⁴ 2007 m. spalio 16 d. interviu su rašytoju R. Kašausku, LIIR, f. 66, b. 1.

³⁵ G. Ferensienė, op. cit., p. 27.

³⁶ Ibid.

³⁷ 2005 m. vasario mėn. interviu su buvusio LSSR finansų ministro sūnumi E. S.

³⁸ W. Taubman, *Khrushchev. The Man, his Era*, London, 2003.

³⁹ A. Yurchak, „Soviet Hegemony of Form: Everything Was Forever, until It Was No More Author(s)“, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 45, No. 3 (Jul. 2003), p. 480–510.

⁴⁰ P. Kenney, „Borders Breached: the Transnational in Eastern Europe since Solidarity“, *Journal of Modern European History*, 2010, No. 8 (2), p. 179–196.

⁴¹ J. Smith, *The Fall of Soviet Communism*, New York, 2005.

⁴² М. Восленский, op. cit., c. 275–348.

⁴³ LCVA, f. R.-769, ap. 1, b. 7284.

⁴⁴ 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1971 m. kovo 22 d. raštas LKP CK Reikalų valdybai, ibid., b. 6148.

⁴⁵ LSSR sveikatos apsaugos ministro V. Kleizos 1967 m. lapkričio 13 d. raštas LKP CK sekretoriui A. Barkauskui, ibid., b. 3755.

⁴⁶ Sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos Respublikinės ligoninės Atstatomojo gydymo skyriuje gulėjusių ligonių struktūra pagal darbovietes, LCVA, f. R-769, ap. 1, b. 7284, l. 29.

⁴⁷ Sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos Respublikinės ligoninės vyr. gydytojo V. Čepaičio 1975 m. rugsėjo 10 d. raštas LSSR MT „Dėl gerėjančių „Olympus“ firmos endoskopų įsigijimo 4-osios valdybos Respublikinei ligoninei“, ibid., l. 10.

⁴⁸ LSSR sveikatos apsaugos ministro V. Kleizos 1971 m. rugsėjo 24 d. raštas LSSR MT, ibid., b. 6147, l. 1–2.

⁴⁹ Respublikinės sanitarinės-epidemiologinės stoties vyr. gydytojo 1975 m. balandžio 3 d. raštas LSSR sveikatos apsaugos ministrui V. Kleizai, ibid., b. 7284, l. 37.

⁵⁰ 1975 m. lapkričio 6 d. aiškinamasis raštas „Dėl Sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos Respublikinės ligoninės etatų sąrašo pakeitimų ir papildomų etatų tvirtinimo“, ibid., b. 7283, l. 6.

⁵¹ LSSR sveikatos apsaugos ministro V. Kleizos 1975 m. rugsėjo 20 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., l. 21.

⁵² LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko R. Skarulio 1975 m. rugsėjo 23 d. raštas LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos Respublikinės ligoninės vyr. gydytojui V. Čepaičiui, ibid., b. 7284, l. 5.

⁵³ LSSR MT Reikalų valdybos viršininko D. Petrylos 1975 m. rugsėjo 26 d. raštas LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininkui R. Skaruliui, ibid., l. 13.

⁵⁴ LSSR teisingumo ministro A. Randakevičiaus 1975 m. rugsėjo mėn. raštas LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininkui R. Skaruliui, ibid.

⁵⁵ LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1971 m. sausio 11 d. raštas 4-osios valdybos Respublikinės ligoninės vyr. gydytojui, ibid., b. 6140.

⁵⁶ LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1971 m. gruodžio 28 d. raštas LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos Respublikinei ligoninei, ibid., b. 6148.

⁵⁷ LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1971 m. rugpjūčio 12 d. raštas LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos Respublikinei ligoninei, ibid., b. 6149.

⁵⁸ LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko R. Skarulio 1975 m. gegužės 13 d. raštas LSSR MT reikalų valdytojui D. Petrylai, ibid., b. 7283, l. 32.

⁵⁹ LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1971 m. balandžio 8 d. raštas LKP CK Reikalų valdybai, ibid., b. 6147.

⁶⁰ LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1967 m. vasario 7 d. raštas SSRS sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininkui, ibid., b. 3754.

⁶¹ LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1972 m. rugsėjo 3 d. raštas LSSR MT, ibid., b. 6147.

⁶² LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1972 m. rugpjūčio 26 d. raštas LSSR MT, ibid.

⁶³ LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1971 m. balandžio 26 d. raštas SSRS sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos Kurortų ir sanatorių skyriaus viršininkui A. Grišiniui, ibid., b. 6140.

⁶⁴ LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko R. Skarulio 1975 m. gruodžio 16 d. raštas RSFSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininkui G. Ribinskiui, ibid., b. 7282.

⁶⁵ LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1971 m. liepos

29 d. raštas sanatorijos „Moldova“ vyr. gydytojui, *ibid.*, b. 6140.

⁶⁶ LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1971 m. birželio 15 d. raštas SSRS sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko pavaduotojui G. Ribinskiui, *ibid.*

⁶⁷ LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1971 m. gegužės 5 d. raštas Baltarusijos SSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininkui A. Kosiačiui, *ibid.*

⁶⁸ 1971 m. gruodžio 29 d. raštas Azerbaidžano 4-osios valdybos viršininkui A. Azimovui, *ibid.*

⁶⁹ Vilniaus 7-osios ATĮ 1983 m. sąjunginiai visuomeninio transporto minimumo rodikliai, *ibid.*, f. R-551, ap. 1, b. 973, l. 67.

⁷⁰ V. Būtėnas, *op. cit.*, p. 124.

⁷¹ A. Būdvytis, *Atėjo metas užrašyti...*, Dotnuva, 2003, p. 305.

⁷² K. Antanaitis, *op. cit.*, p. 64.

⁷³ G. Ferensienė, *op. cit.*, p. 20.

⁷⁴ K. Antanaitis, *op. cit.*, p. 62.

⁷⁵ 2007 m. birželio 18 d. interviu su buvusiu LSSR prekybos ministru L. Riauba, LIIR, f. 66, b. 1.

⁷⁶ 2007 m. birželio 5 d. interviu su buvusiu LSSR švietimo ministru V. Spurga, *ibid.*

⁷⁷ K. Antanaitis, *op. cit.*, p. 62.

⁷⁸ S. Lovel, *op. cit.*, p. 105–123.

⁷⁹ I. Zemtsov, *op. cit.*, p. 248–250.

⁸⁰ K. Antanaitis, *op. cit.*, p. 83.

⁸¹ A. S. Rehn, S. Taalas, „Znakomstva i Svyazi (Acquaintances and Connections) – Blat, the Soviet Union, and Mundane Entrepreneurship“, *Entrepreneurship & Regional Development*, 16, May (2004), p. 235–250.

⁸² *Ibid.*

⁸³ V. Ivanauskas, *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988 m.)*, Vilnius, 2011.

⁸⁴ A. S. Rehn, S. Taalas, *op. cit.*, p. 235–250.

⁸⁵ 2011 m. ASEEES konferencijoje (Vašingtonas) skaitytas pranešimas „The Brezhnev Era through the Eyes of Brezhnev: The Working Notes of the General Secretary (1964–1982)“.

⁸⁶ 2005 m. vasario mėn. interviu su buvusio LSSR finansų ministro sūnumi E. S., LIIR, f. 66, b. 1.

⁸⁷ K. Verdery, *op. cit.*

⁸⁸ Romualdas Sikorskis. *Jis ir apie jį*, Vilnius, 2001, p. 103.

⁸⁹ *Ibid.*, p. 196.

⁹⁰ 2007 m. liepos 11 d. interviu su buvusiu LSSR maisto pramonės ministru S. Dulsku, LIIR, f. 66.

⁹¹ Romualdas Sikorskis. *Jis ir apie jį*, p. 27.

⁹² R. J. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius, 1992, p. 221.

⁹³ A. Štomas, *Laisvės horizontai*, Vilnius, 2001, p. 66–67.

⁹⁴ A. Appadurai, *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge, 1986, p. 33–34.

Gauta 2014 04 22
Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5,
Vilnius

Vilius Ivanauskas

SOVIET NOMENCLATURE AND EXCLUSIVE CONSUMPTION: FROM PRIVILEGES TO ILLEGALITY

Summary

Soviet nomenclature includes people in leading positions, the Soviet elite, decision-makers of the period, and people responsible for organising the policies of the Communist Party and empowered to formulate aims and requirements on a variety of levels. Yet, it is not their political power, but rather their publicly visible privileges within the context of social relations that made the Soviet nomenclature the elite group of Soviet society. This exclusivity was based on privileges and better consumption opportunities – features which made it very clear as to who belonged to the nomenclature and who did not.

The main thesis of this article is that the Lithuanian nomenclature in Soviet times was the group of society granted with exclusive consumption opportunities and privileges. Both the official support of the regime and informal (illegal) methods formed on the basis of mutual relationships within the nomenclature ensured its welfare and provided conditions for them to act. The concept of “exclusive consumption” seeks to define the field of consumption opportunities available to the nomenclature in the Soviet system, to detail individual privileges and provide examples of goods or services essentially available only to the nomenclature and the extent of those privileges, and to reveal the importance of such consumption to the status of the nomenclature in the Soviet system. Two lines of “exclusive consumption” of the nomenclature are identified in this respect. The first line illustrates how the state in the Soviet system established the boundaries dividing the nomenclature from non-nomenclature. The structurally established barrier destroyed all the government’s attempts to create an egalitarian society declared in the official discourse. The second line emphasises the manner of acting which was typical to a considerable part of the nomenclature – the ability to manoeuvre and, on the basis of the position held and established connections, to expand their consumption, thus contributing to the dissemination of this manner of acting as a much sought after model in the Soviet system.

Exclusive consumption opportunities did not mean a resolution to the deficit problem, but provided a comfortable ‘cushion’ for the dominant elite, which is similar to other (non-socialist) society models. This destroyed the illusion of a society without classes and at the same time increased the social fragmentation of Soviet society. The problem of exclusive consumption of the nomenclature highlighted some other aspects. In fact, the existing consumption level created a sense of social comfort for the nomenclature, allowing them to appreciate the system which provided them with privileges, particularly since there was considerable room for manoeuvre in order to acquire additional privi-

leges (this was especially relevant to technocrats). However, the so-called period of mature Socialism, particularly at the start of the economic downturn in 1975, gave rise to the specific society of the period: the elitism of the nomenclature was emphasised in society not only by the opportunity to purchase luxury goods or services, but also by the method of acquisition of essential goods. This describes the demoralised nomenclature: on the one hand, the nomenclature understood and appreciated their advantageous position, on the other hand, they realised the insufficiency of the position and the need for change. However, not being sure of their own situation, in principle, they could not uphold opposing views. The greater part of the nomenclature indirectly took over Western consumption habits and disseminated them in society. Imported goods and individual lifestyle details were typical of everyday life of the nomenclature. This not only determined the exclusivity of these players, which in the deficit conditions illustrated the contrast between them and the rest of the society, but also partly affected attitudes of other members of society.

The statement by Arjun Appadurai that commodities live their social life and have a certain cultural charge is relevant in interpreting that western and other goods, which were in short supply, and the lifestyle as signs of the strategy for entrenching prestige and well-being of the nomenclature, made these strategies an aspiration for some other members of society. Goods that were in short supply and the lifestyle became a certain better quality standard that the nomenclature was able to reach through their governmental connections, but that was much more difficult to reach for others. The imitational behaviour typical to society was, however, related to the blat phenomenon, which, like the social networks of the nomenclature, marked important connections in acquiring commodities. Another way to get goods that were in short supply was to obtain them second hand – from speculators. In terms of levels of consumption, groups of speculators who committed illegal activities were not inferior to the nomenclature, particularly since the nomenclature was, through its work and blat connections, related to other persons who had access to resources. Although the group of suppliers who did not belong to the nomenclature considered their possibilities as inferior to those who were a part of the nomenclature, many of them did not reconcile with the existing situation and, like the nomenclature, used connections and bypassed the bans in order to create better consumption conditions for themselves. Such strategies were oriented to obtaining goods that were less accessible/inaccessible and entrenching their status in society.